

SPRAWY NARODOWOŚCIOWE

DR ALFONS KRYSIŃSKI

Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r.

1. Liczba.

Ludność, zamieszkująca południowo-wschodnie ziemie Państwa Polskiego, do niedawna określana przeważnie jako ruska, zaś na obszarze b. zab. rosyjskiego dość często wprowadzonym w czasach niewoli określeniem „małoruska”, obecnie, w celu narodowego samookreślenia się, używa w szerokim zakresie terminów: Ukrainiec, ukraiński.

Proces określania się i ujednostajniania narodowego miana tej grupy etnicznej nie jest dotąd w granicach Polski zakończony, podobnie zresztą, jak nie dokonało się to i w innych krajach, posiadających ludność ukraińską, czy ruską, wyjąwszy jedynie Z. S. R. R. Wprawdzie określenie „małoruski” należy już do przeszłości, jednak na obszarze ziem polskich istnieją wciąż jeszcze liczne grupy ludności ruskiej; bądź odrzucające terminologię „ukraińską” ze względów zasadniczych, jako sprzeczną z ich ideologią narodową, bądź też tradycyjnie przywiązane do dawnej nazwy i uparcie broniące jej, jako cennej spuścizny dziejów.

Dwoistość ta w sposobie określania swego języka czy narodowości przez członków grupy ukraińsko-ruskiej jest faktem. Fakt ten stał się też punktem wyjścia przy ustalaniu przez władze spisowe metody rejestracji języka ojczystego ludności w czasie ostatniego spisu ludności, dokonanego w r. 1931. Ulegając bowiem wyraźnie zadokumentowanej woli ludności, uważającej się za ruską, władze te zezwoliły na rejestrowanie na całym obszarze Rzeczypospolitej, jako ojczystego, języka ruskiego na równi z ukraińskim. Jedynie w woj. poleskim, gdzie większość ludności pod względem językowym zbliżonej do ukraińskiej lub białoruskiej nie posiada poczucia łączności z którąkolwiek z tych grup, łączności nawet językowej, nie mówiąc już o skryształizowanym poczuciu narodowym, i gdzie sama określa się przeważnie jako „tutejsza” — nazwę tę zachowano z pominięciem terminu „język ruski”, który mógł tu wprowadzić jeszcze większy chaos.

Oto tablica, wykazująca według województw liczbę i odsetek ludności, która w czasie spisu 1931 r. podała jako ojczysty język ukraiński, ruski i „tutejszy”. Nadmienić należy, że dane tej tablicy dotyczą jedynie ludności cywilnej. („Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r., Polska — dane skrócone”).

Tablica 1. Ludność cywilna o języku ojczystym ukraińskim, ruskim, i „tutejszym” na podstawie spisu z dn. 9/XII 1931 r.

Województwa	J ę z y k i					
	ukraiński		ruski		„tutejszy”	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
m. Warszawa	1.188	0,1	94	0,0	—	—
Warszawskie	921	0,0	72	0,0	—	—
Kieleckie	1.413	0,1	43	0,0	—	—
Łódzkie	903	0,0	68	0,0	—	—
Lubelskie	63.156	2,6	10.672	0,4	—	—
Białostockie	2.632	0,2	773	0,0	—	—
Wileńskie	366	0,0	1.198	0,1	—	—
Nowogródzkie	480	0,0	723	0,1	—	—
Poleskie	54.047	4,8	—	—	707.088	62,5
Wołyńskie	1.418.324	68,0	8.548	0,4	—	—
Poznańskie	764	0,0	119	0,0	—	—
Pomorskie	337	0,0	65	0,0	—	—
Śląskie	207	0,0	58	0,0	—	—
Krakowskie	2.049	0,1	58.279	2,5	—	—
Lwowskie	579.475	18,5	487.635	15,6	—	—
Stanisławowskie	693.750	46,9	325.128	22,0	—	—
Tarnopolskie	401.963	25,1	326.172	20,4	—	—
Polska	3.221.975	10,1	1.219.647	3,8	707.088	2,2

Pragnąc w oparciu o powyższą tablicę uzyskać całkowitą liczbę osób o języku ojczystym ukraińsko-ruskim wśród ludności cywilnej Polski, można bez zastrzeżeń przyjąć tylko pierwszą rubrykę.

Rubryka druga natomiast wymaga już omówienia.

Chodzi o to, iż nie wszystkie osoby, które w czasie spisu przyznały się do języka ruskiego, są Rusinami, a więc należą do grupy językowej i etnicznej, identycznej z grupą ukraińską. Można tylko z całą pewnością twierdzić, iż językowa i etniczna tożsamość Rusinów w stosunku do Ukraińców jest właściwością ogromnej większości osób, objętych spisową rubryką ruską. Dotyczy to zwłaszcza Małopolski, gdzie zresztą koncentruje się ponad 98% ogółu Rusinów, zamieszkałych w Polsce. Można też przypuszczać, iż źródło błędów niedawnej przeszłości — utożsamianie przez niektórych Rosjan własnego miana narodowego (ruskij) z mianem używanym przez tradycjonalistów ruskich w Małopolsce (ruśkyj) dziś wobec daleko posuniętego zróżnicowania obu narodowości na terenach ich współżycia, wykazujących drugie z kolei pod względem swej liczebności po Małopolsce skupienie

ruskie, a więc w woj. wołyńskim i lubelskim, — nie daje już powodu do nieporozumień. Bardzo nieliczne grupki Rusinów w województwach rdzennie polskich — to zdaje się, przeważnie gr. katolicy—imigranci z Małopolski, a więc również istotni Rusini, a nie Rosjanie.

Wątpliwość natomiast budzą grupy „ruskie” na Wileńszczyźnie (1198), w Nowogródzkiej (723) i Białostockiej (773 osoby). Są one zbyt liczne, aby składać się mogły wyłącznie z przybyszów, ponieważ zaś podłoża językowego ruskiego w województwach tych, poza pow. Bielsk Podlaski, brak jest zupełnie, widocznie więc do spisowej grupy ruskiej w znacznej części zaliczyli się tam z jednej strony Rosjanie, złudzeni podobieństwem brzmienia terminów ruski i russkij, z drugiej zaś nie-sformowane jeszcze pod względem narodowościowym jednostki, wywodzące się z masy etnicznej białoruskiej, podające przy spisie język „ruski”, wskutek nieudolności do właściwszego sformułowania, a więc tworzące typ analogiczny do poleskich „tutejszych”.

Ze tak jest w istocie przekonać się łatwo przy rozpatrywaniu ogłoszonego już przez Gł. Urz. Statystyczny wyznaniowego składu osób o języku ojczystym ruskim na Wileńszczyźnie.

Tablica 2. Skład wyznaniowy ludności o języku ojczystym ruskim na Wileńszczyźnie.

W y z n a n i e	Liczba
Rzymskokatolickie	41
Greckokatolickie	27
Prawosławne	277
Ewangelickie	1
Inne chrześcijańskie	845
Inne i niewiadome	7
Ogółem	1.198

Oto okazuje się, iż wśród ludności ruskiej na Wileńszczyźnie najliczniej reprezentowany żywioł stanowią „inne wyznania chrześcijańskie”, obejmujące w tej dzielnicy prawie bez wyjątku staroobrzędowców, a więc niewątpliwych Rosjan, a nie Rusinów. Z drugiej strony zarówno „ruscy” rz. katolicy, jak i prawosławni, nie mogą być tu niczym innym, jak tylko przyznającym się do pojmowanego w sposób mgławicowy języka „ruskiego” odłamem ludności miejscowej. Są to więc znowu nie Rusini, a nieświadomieni narodowo „tutejsi” — katolicy i prawosławni Białorusini. Z całą pewnością do Rusinów można na Wileńszczyźnie zaliczyć jedynie garść gr. katolików o języku ojczystym ruskim, bez wątpienia pochodzenia zamiejscowego.

W analogiczny sposób kształtują się też zapewne stosunki wśród ludności językowo „ruskiej” w woj. nowogródzkim i białostockim z wyjątkiem pow. Bielsk Pod-

laski, gdzie nieliczną grupę osób tej kategorii (300 głów) dzięki istnieniu tam podłoża językowego ukraińsko-ruskiego można uważać za rzeczywistych Rusinów.

W wyniku powyższych rozważań dochodzimy do wniosku, iż do grupy językowej ukraińsko-ruskiej wypadnie zaliczyć prawie całą pozycję spisową języka ojczystego ruskiego. Wyjątek stanowią jedynie grupy ruskie na Wileńszczyźnie oraz w woj. białostockim i nowogródzkim.

Spośród grupy „ruskiej” na Wileńszczyźnie do Rusinów zaliczyć można mianowicie jedynie gr. katolików, w woj. białostockim tylko jej część, zamieszkałą w pow. bielsko-podlaskim, co zaś się wreszcie tyczy woj. nowogródzkiego, dla którego, jak zresztą i dla woj. białostockiego, podziału wyznaniowego grupy ruskiej na razie nie znamy, minimalną przebywającą tam grupę Rusinów musimy całkowicie pominąć w przeświadczeniu, że powstały w ten sposób, a nie dający się uniknąć błąd, dotyczyć będzie najwyżej kilkudziesięciu osób. Ogólna liczba Rusinów w grupie językowej „ruskiej” wyniesie zatem 1.217.280 głów.

Grupa „tutejszych” na Polesiu, aczkolwiek tworzy wciąż mgławicę etniczną, z której wyraźniejsze zarysy przyszłych narodowości nie zdołały się dotąd wyłonić, objęta jest, jak to wynika z wielostronnych badań językowych, zasięgiem dwóch języków; ukraińskiego i białoruskiego. Trzeba przy tym odrazu podkreślić, że znajdująca się tu dopiero w stadium początkowej krystalizacji granica językowa, oparta na samopoczuciu ludności, i nie zupełnie zresztą, jak to w swoim czasie wykazemy, pokrywająca się z również chwiejną granicą, wyznaczoną przez badaczy, nie jest i nie może stać się oczywiście granicą matematyczną, po jednej stronie której rozbrzmiewałby tylko język ukraiński, po drugiej zaś tylko język białoruski. Przeciwnie, wpływy białoruskie, wyrażające się istnieniem nielicznych coprawda grupiek, świadomych swej białoruskiej przynależności językowej, sięgają, jak to wykazał spis 1931, aż w pobliże południowej krawędzi Polesia. W podobny sposób ujawniły się też wpływy ukraińskie nawet w najbardziej na północ wysuniętej części tego województwa. Pragnąc przeto podzielić „tutejszych” pomiędzy grupy językowe: ukraińsko-ruską i białoruską wydaje się najbardziej racjonalne przeprowadzenie podziału obu grup nie wzdłuż którejkolwiek z hipotetycznych granic, lecz w stosunku proporcjonalnym do liczby świadomych Ukraińców i Białorusinów, wykazanych przez spis w każdym z powiatów Polesia.

Podział taki przeprowadzamy w tablicy 3.

Rozpatrzone w niej 3 główne odłamy grupy językowej ukraińsko-ruskiej, t. j. grupy języka ukraińskiego, ruskiego i „tutejszego”, należy jeszcze powiększyć o pewną liczbę osób, których język ojczysty nie został zarejestrowany, a które faktycznie do tej grupy należą. W tym celu w każdym powiecie, zamieszkałym częściowo przez Ukraińców, uznamy za należącą do grupy językowej ukraińsko-ruskiej taką część osób o niewiadomym języku ojczystym, jaką w tym powiecie wśród ogółu ludności obejmuje grupa ukraińsko-ruska, obliczona w omówiony już sposób. Na poszczególne województwa przypadną wtedy następujące sumy (tabl. 4).

Tablica 3. Języki: ukraińsko-ruski i białoruski wśród „tutejszych”.

Powiaty	Języki			Z grupy „tutejszych” przypadłoby na grupę językową	
	ukraiński	białoruski	„tutejszy”	ukr.-ruską	białoruską
Brześć N/B	17.926	17.022	95.226	48.848	46.378
Drohiczyn	1.493	354	80.156	64.793	15.363
Kamień Koszyrski	8.271	1.136	74.313	65.339	8.974
Kobryń	21.934	5.208	62.854	50.794	12.060
Kcsów	132	14.259	53.824	4.937	48.887
Łuniniec	266	2.850	80.323	6.857	73.466
Pińsk	1.063	5.672	118.761	18.744	100.017
Prużana	299	24.156	56.307	689	55.618
Stolin	2.663	4.681	85.324	30.939	54.385
woj. Poleskie	54.047	75.338	707.088	291.940	415.148

Tablica 4. Język ukraińsko-ruski wśród osób o niewiadomym języku ojczystym

Województwo	Liczba osób o niewiadomym języku ojczystym	% osób o języku ukraińsko-ruskim wśród osób o języku ojczystym znanym	Liczba osób o języku ukraińsko-ruskim wśród osób o języku ojczystym niewiadomym
Lwowskie	7.993	34,1	1.997
Stanisławowskie	2.356	68,8	1.696
Wołyńskie	2.106	68,4	1.469
Tarnopolskie	1.208	45,5	570
Poleskie	698	30,6 ¹⁾	260
Lubelskie	1.977	3,0	39
Krakowskie	907	2,6	28
Ogółem	17.245	—	6.059

Po uwzględnieniu przytoczonych oszacowań ludność cywilna Polski o języku ojczystym ukraińsko-ruskim wzrosnie do liczby 4.737.254 głów, co wobec 31.915.779 głów ogółu ludności cywilnej stanowi 14,8%.

Pozostaje jeszcze do ustalenia liczba osób, należących do tej grupy językowej, które w dn. 9/XII 1931 r. przebywały w wojsku skoszarowanym. Niestety liczba ta nie została dotąd ogłoszona, wobec czego trzeba będzie poprzestać na oszacowaniu jej w następujący sposób.

Wiadomo, iż ogólna liczba wojska skoszarowanego wynosiła w tym czasie²⁾ 191.473 głów. W tej liczbie było 156.263 osoby o języku ojczystym polskim oraz 35.210 osób o języku ojczystym innym. Ilu Ukraińców (Rusinów) mieściła ostatnia

¹⁾ Wraz z częścią „tutejszych”.

²⁾ Wiad. Statyst. Zesz. 16 z dn. 6/VI 1932 r.

liczba — niewiadomo, przypuszczalnie jednak mniej więcej taką jej część, jaką wśród ogółu niepolskiej ludności cywilnej Polski obejmuje grupa językowa ukraińsko-ruska, czyli 47.7%. Wobec 35.210 nie Polaków w wojsku skoszarowanym pozwoli to na oszacowanie liczby Ukraińców (Rusinów) wojskowych na 16.795, a całkowitą ich liczbę w Polsce w dn. 9/XII 1931 r. na 4.754.049 głów (14.8% ogółu ludności). Zaznaczyć wypada, iż liczba ta, odzwierciadlająca z największą bodajże ścisłością istotny układ ludnościowy grupy językowej ukraińsko-ruskiej w Polsce, bywa przez obóz ukraiński stale wyolbrzymiana do 6, 6½, a nawet 7 milionów. Nawet tak poważny badacz ukraiński, jak Dr. W. Kubijowicz, ocenia liczbę Ukraińców zamieszkałych w Polsce w czasie spisu 1931 r. na 5.850.000,³⁾ a więc o przeszło 1 milion wyżej od liczby rzeczywistej.

Formalne uzasadnienie podobnej wybujałości poglądów po stronie ukraińskiej polega na tym, że odrzuca się po tej stronie możliwość istnienia liczniejszych grup Polaków gr. katolików i Polaków prawosławnych, uznaje za Ukraińców wszystkich „tutejszych” i Białorusinów, zamieszkałych na południe od wysuwanej jaknajdalej w kierunku północnym granicy ukraińsko-białoruskiej na Polesiu i wreszcie dolicza do Ukraińców ludność prawosławną pow. bielsko-podlaskiego, wyrosłą wprawdzie na językowym podłożu ukraińskim, lecz w ogromnej większości odznaczającą się, jak to później zostanie uwidocznione, całkowicie już ugruntowaną świadomością narodową w duchu białoruskim.

Zresztą i uzyskana wyżej w drodze analizy spisu liczba, wynosząca około 4¾ miliona, jest tylko miarą rozpowszechnienia wśród ludności Polski języka ojczystego ukraińsko-ruskiego, nigdy zaś, co z naciskiem podkreślić należy, nie może być uważana za cyfrowe ujęcie grupy ukraińskiej jako mniejszości narodowej.⁴⁾ Ukraińcy w znaczeniu narodowościowym są bowiem w Polsce napewno znacznie mniej liczni od grupy językowej ukraińsko-ruskiej. Gdyby bowiem nawet przyjąć, że pewna część osób, które przyznały się w czasie spisu 1931 r. do języka ojczystego ruskiego, różni się od grupy, objętej spisową rubryką języka ojczystego ukraińskiego, jedynie innym sposobem określania nazwy własnego narodu, a nie poglądem na jego treść istotną, to nie da się też zaprzeczyć, że znaczna część Rusinów jest ze względu na własną świadomość narodową idei ukraińskiej zdecydowanie obca,

³⁾ Znamienna jest ewolucja poglądów na liczbę Ukraińców w Polsce tego autora, zresztą bardzo pracowitego i obdarzonego dużym zasobem krytycyzmu. Oto gdy w II Roczniku Ukr. Ekon. Biura wydanym w r. 1934 określił on tę liczbę na 6.257.000, to już w rok później, w pracy p. t. „Terytoria i ludność ukraińskich ziem”, zredukował ją do 6.188.000, w II Roczniku Ukr. Ekon. Biura, wydanym również w 1935 r. znów obniżył do 6.042.000, aby w odczycie, wygłoszonym w dn. 7/XII 1936 r. we Lwowie, dojść do 5.850.000. Należy się spodziewać, że i ta liczba nie jest ostateczna i że w przyszłych opracowaniach tematu przez Dr Kubijowicza ulegnie ona dalszej niższe, zbliżając się do wyników dokonanego przez nas wyliczenia.

⁴⁾ Podział ludności Polski według narodowości nie był, jak wiadomo, w czasie spisu 1931 r. przedmiotem badań.

jeśli nie wroga, a więc do narodowości ukraińskiej zaliczona być nie może. Dotyczy to np. w znacznej mierze Łemków, uparcie i jak dotąd skutecznie przeciwstawiających się próbom przeszczepienia ukrainizmu na swój obszar. Oczywiście nie można również uważać za Ukraińców, mówiących tym językiem, lecz pozbawionych wszelkiego poczucia narodowego poleskich „tutejszych”, jak również znacznej części mieszkańców północnego Wołynia, których świadomość narodowa nie jest skrytalizowana.

2. Rozmieszczenie.

Przejdźmy do rozpatrzenia rozmieszczenia ludności ukraińsko-ruskiej na obszarze Państwa Polskiego, najpierw według województw. Uwidoczní je tablica 5.

Tablica 5. Ludność ukraińsko-ruska w województwach.

Województwa	Ludność cywilna	W tym ludność o języku ojczystym ukraińsko-ruskim	%
m. Warszawa	1.171.898	1.282	0,1
Warszawskie	2 529.228	993	0,0
Łódzkie	2.632.010	1.456	0,1
Kieleckie	2.935.697	971	0,0
Lubelskie	2.464.936	73.867	3,0
Białostockie	1.643.844	2.932	0,2
Wileńskie	1 275.939	393	0,0
Nowogródzkie	1.057.147	480	0,0
Poleskie	1.131.939	346.247	30,6
Wołyńskie	2.085 574	1.428.341	68,5
Poznańskie	2.106.500	883	0,0
Pomorskie	1.080.138	402	0,0
Śląskie	1.295.027	265	0,0
Krakowskie	2.297.802	60.356	2,6
Lwowskie	3.127.409	1.069.107	34,2
Stanisławowskie	1.480.285	1.020.574	68,9
Tarnopolskie	1.600.406	728.705	45,5
Ludność cywilna	31.915.779	4.737.254	14,8
Wojsko skoszarowane	191.473	16.795	8,8
Ludność ogółem	32.107.252	4.754.049	14,8

Z tablicy wynika przede wszystkim, że najliczniejsze w Polsce skupienie ukraińsko-ruskie wykazuje Wołyń, gdzie grupy te obejmują ponad 1.400.000 głów. Powyżej 1 miliona ludności ukraińsko-ruskiej zamieszkuje też w woj. lwowskim i w woj. stanisławowskim. W Tarnopolszczyźnie jest jej już mniej, bo niespełna $\frac{3}{4}$ miliona; na Polesiu, nawet przy uwzględnieniu podziału „tutejszych”, niecałe 350.000. Znacznie mniej liczne ugrupowania tego rodzaju spotykamy w woj. lubel-

skim (74.000) i krakowskim (60.000 głów). W pozostałych województwach liczba Ukraińców czy Rusinów jest znikoma.

Przy rozpatrywaniu województw według odsetków Ukraińców (Rusinów) w stosunku do ogółu ludności przekonujemy się, że większość ukraińsko-ruska, zresztą pozbawiona cech większości zwartej, istnieje w 2 województwach: stanisławowskim o 68.9% i wołyńskim o prawie identycznym (68.5%) odsetku tej grupy językowej. Trzeba przy tym od razu podkreślić, że oba województwa przeważnie ukraińsko-ruskie nie łączą się terytorialnie między sobą, lecz są przedzielone obszarem woj. tarnopolskiego, wykazującego już tylko bardzo silną mniejszość tej grupy (45.5%). Jeżeli do powyższych 3 województw dodamy woj. lwowskie na zachodzie, gdzie grupa ukraińsko-ruska osiąga 34.2% oraz Polesie na północy, gdzie liczy ona wraz z odpowiednią częścią „tutejszych” 30.6% ogółu ludności, to otrzymamy rozległy kompleks terytorialny, obejmujący 5 województw o poważnym odsetku tej grupy językowej. Zaznaczmy jednak, że województwa te, które w pojęciu obozu ukraińskiego prawie w całości tworzą rzekomo jednolity ukraiński obszar etnograficzny w Polsce, liczą łącznie 48.7% osób o języku ojczystym ukraińsko-ruskim, a więc żadną miarą na takie miano nie zasługują. Ugrupowania ukraińsko-ruskie, znajdujące się w innych województwach, obejmują w stosunku do ogółu ludności tych województw odsetki zupełnie nikłe, przy czym odsetki te są godne wzmianki jedynie w woj. lubelskim (3.0%) i krakowskim (2.6%). O wiele dokładniej zobrażować można rozmieszczenie Ukraińców (Rusinów) w Polsce przy uwzględnieniu nie województw, jako jednostek administracyjnych zbyt wielkich, lecz powiatów. Dane tego rodzaju zawiera tablica 6, obejmująca dla uproszczenia tylko powiaty, w których Ukraińców (Rusinów) jest nie mniej niż 1%. Przypomnijmy, że dane te różnią się od danych urzędowych, ogłoszonych w dodatkach do Wiadomości Statystycznych z lat 1934—1937, nie tylko w stosunku do powiatów Polesia, gdzie grupa językowa ukraińsko-ruska została znacznie rozszerzona na skutek przeprowadzenia szacunkowego podziału „tutejszych”, lecz, zresztą przeważnie w bardzo niskim tylko zakresie, także i w powiatach pozostałych województw, posiadających domieszkę ludności ukraińsko-ruskiej — tutaj dzięki uwzględnieniu szacunkowego podziału grupy osób „niewiadomego” języka.

Popularna teza głosi, iż Ukraińcy w Polsce zamieszkują obszar wielki, narodowościowo zwarty, terytorialnie zaś jednolity. Zobaczymy, jak teza ta przedstawia się w świetle danych spisu 1931 r.

Tablica 6 pozwala przede wszystkim na wykreślenie obszaru, który nazwiemy obszarem zasięgu języka ukraińsko-ruskiego w Polsce, rozumiejąc pod tym mianem tę część obszaru państwowego Polski w granicach całych powiatów, na której występuje ludność ukraińsko-ruska w liczbie, wynoszącej chociażby 1% ogółu ludności w każdym powiecie. Obszar ten jest rzeczywiście bardzo rozległy, gdyż składają się nań 3 województwa w całości: stanisławowskie, wołyńskie i tarnopolskie, dalej woj. lwowskie z wyjątkiem 5 zachodnich powiatów (Kolbuszowa, Nisko,

Tablica 6. Ludność ukraińsko-ruska w powiatach.

Powiaty	Ludność	W tym ludność o języku ojczystym ukraińsko-ruskim	%
1. Woj. lwowskie.			
Turka	114.457	80.612	70.4
Rawa Ruska	122.072	82.379	67.5
Jaworów	86.762	55.954	64.5
Lesko	111.575	70.511	63.2
Bóbrka	97.124	60.535	62.3
Żółkiew	95.507	56.130	58.8
Gródek Jagiel	85.007	47.879	56.4
Dobromil	93.970	52.562	55.9
Sokal	109.111	60.082	55.1
Sambor	133.814	68.344	51.1
Rudki	79.170	36.355	45.9
Lubaczów	87.266	38.277	43.9
Mościska	89.460	37.231	41.6
Lwów	142.800	58.496	41.0
Drohobycz	194.456	79.305	40.8
Przemyśl	162.544	60.043	36.9
Sanok	114.195	38.375	33.6
Jarosław	148.028	21.058	14.2
Krosno	113.387	14.737	13.0
Brzozów	83.205	10.742	12.9
m. Lwów	312 231	35.149	11.3
Łańcut	97.679	2.704	2.8
2. Woj. stanisławowskie.			
Kosów	93.952	80.352	85.5
Nadwórna	140.702	112.303	79.8
Kałuż	102.252	77.535	75.8
Żydaczów	83.817	61.151	73.0
Śniatyn	78.025	56.065	71.9
Dolina	118.373	84.042	71.0
Stryj	152.631	106.360	69.7
Rohatyn	127.252	84.916	66.7
Horodenka	92.894	60.032	64.6
Kołomyja	176.000	110.730	62.9
Stanisławów	198.359	120.305	60.7
Tłumacz	116.028	66.783	57.6
3. Woj. tarnopolskie.			
Radziechów	69.313	39.999	57.7
Zaleszczyki	72.021	41.158	57.1
Brody	91.248	50.530	55.4
Kopczyńce	88.614	45.220	51.0
Borszczów	103.277	52.695	51.0
Buczacz	139.062	70.399	50.6
Brzeżany	103.824	51.836	49.9
Czortków	84.008	40.890	48.7
Zborów	81.413	39.205	48.2
Podhajce	95.663	45.062	47.1
Złoczów	118.609	55.430	46.7
Zbaraż	65.579 ^o	29.626	45.2
Kam. Strumił	82.111	35.199	42.9
Trembowła	84.321	30.901	36.6
Przemyślany	89.908	32.788	36.5
Tarnopol	142.220	42.395	29.8
Skalał	89.215	25.372	28.4

Powiaty	Ludność	W tym ludność o języku ojczystym ukraińsko-ruskim	%
4. Woj. wołyńskie.			
Krzemieniec	243.032	196.215	80.7
Luboml	85.507	66.005	77.2
Kowel	255.095	185.476	72.7
Sarny	181.284	129.761	71.6
Dubno	226.709	158.327	69.8
Horochów	122.045	84.286	69.1
Zdolbunów	118.334	81.790	69.1
Kostopol	159.602	105.491	66.1
Równe	252.787	160.627	63.5
Łuck	290.805	172.138	59.2
Włodzimierz	150.374	88.225	58.7
5. Woj. poleskie.			
Kamień Koszyrski	94.988	73.671	77.6
Drohiczyn	97.040	66.374	68.4
Kobryń	113.972	72.747	63.8
Brześć N/B	215.927	66.827	30.9
Stolin	124.765	33.626	27.0
Pińsk	184.305	19.817	10.8
Łuniniec	108.663	7.127	6.6
Kosów	83.696	5.070	6.1
6. Woj. lubelskie.			
Tomaszów	121.124	20.761	17.1
Hrubieszów	129.957	19.077	14.7
Włodawa	113.566	9.665	8.5
Chełm	162.340	13.113	8.1
Biłgoraj	116.951	2.728	2.3
Biała	116.266	2.253	1.9
Zamość	149.548	2.519	1.7
7. Woj. krakowskie.			
Gorlice	104.805	24.891	23.7
Nowy Sącz	183.867	24.304	13.2
Jasło	116.805	7.499	6.5
Nowy Targ	129.489	2.158	1.7
8. Woj. białostockie.			
Bielsk Podlaski	202.410	2.077	1.0

Przeworsk, Rzeszów i Tarnobrzeg), całe Polesie z wyłączeniem pow. Prużana, 7 wschodnich powiatów woj. lubelskiego, czyli t. zw. Chełmszczyzna i Podlasie (Biała, Biłgoraj, Chełm, Hrubieszów, Tomaszów, Włodawa i Zamość), pow. Bielsk Podlaski woj. białostockiego i wreszcie Zachodnia Łemkowszczyzna, obejmująca

⁵⁾ W 4 powiatach woj. krakowskiego, posiadających domieszkę ludności ukraińsko-ruskiej, znana jest dotąd (listopad 1937) tylko liczba ludności o języku ruskim. Liczbę ludności o języku ojczystym ukraińskim w tych powiatach, zresztą bardzo nieznaczną (w całym województwie, poza m. Krakowem, obejmuje ona zaledwie 1.366 głów), wypadło zatem obliczyć szacunkowo przy uwzględnieniu danych wyznaniowych spisów 1921 i 1931 oraz narodowościowych spisu 1921 r.

pow.: Gorlice, Jasło, Nowy Sącz i Nowy Targ woj. krakowskiego. O rozległości tego obszaru dają pojęcie następujące cyfry. Ilość powiatów, wchodzących w jego skład, wynosi 82 na ogólną liczbę 264 powiatów w całej Rzeczypospolitej (31% ogółu), powierzchnia — 150.000 km² wobec 389.000 km² ogólnej powierzchni Państwa (39%), ludność — 10.511.000 wobec 31.916.000 ludności cywilnej całej Polski (33%). Widzimy więc, iż obszar zasięgu języka ukraińsko-ruskiego obejmuje ponad 1/3 całej powierzchni Państwa i jest zamieszkały przez okrągło 1/3 ogółu jego ludności. Pod tym więc względem teza ukraińska jest zupełnie słuszna.

Inaczej jednak przedstawia się prawdziwość drugiej części tezy, orzekającej, iż obszar ten posiada zwarte zaludnienie ukraińskie. W świetle danych tablicy 6, opartej na wynikach spisu 1931 r., okazuje się bowiem, iż całkowity obszar zasięgu języka ukraińsko-ruskiego w podanych wyżej granicach, pokrywających się naogół z granicami, uważanymi przez autorów ukraińskich jako granice etnograficzne narodowości ukraińskiej w Polsce, na 10.511.000 ogólnego zaludnienia liczy ludności, mogącej być uważaną już nie za narodowo-ukraińską lecz tylko za językowo ukraińsko-ruską, 4.721.000 osób, czyli 44.9%.

*Tak więc część obszaru Państwa Polskiego, przedstawiana przez obóz ukraiński jako terytorium pod względem narodowościowym zwarcie ukraińskie, w rzeczywistości nie tylko tej zawartości bynajmniej nie posiada, lecz nawet niewątpliwie szerzej niż narodowość ukraińska sięgająca grupa językowa ukraińsko-ruska stanowi tu tylko mniejszość.

A teraz rozejrzyjmy się, jak przedstawiają się odsetki grupy językowej ukraińsko-ruskiej w poszczególnych powiatach na obszarze zasięgu tego języka.

Tablica 7. Odsetki grupy językowej ukraińsko-ruskiej na obszarze zasięgu tego języka.

Województwa	Liczba powiatów na obszarze zasięgu języka ukr.-ruskiego	W tym powiatów, liczących osób o języku ojczystym ukraińsko-ruskim						
		0—10 %	10—25 %	25—40 %	40—50 %	50—60 %	60—75 %	75—90 %
Iwowskie	22	1	4	2	5	5	5	—
stanisławowskie	12	—	—	—	—	1	8	3
tarnopolskie	17	—	—	4	7	6	—	—
wołyńskie	11	—	—	—	—	2	7	2
poleskie	8	2	1	2	—	—	2	1
lubelskie	7	5	2	—	—	—	—	—
krakowskie	4	2	2	—	—	—	—	—
białostockie	1	1	—	—	—	—	—	—
Ogółem	82	11	9	8	12	14	22	6

Widzimy więc, iż spośród 82 powiatów, wchodzących w skład obszaru zasięgu języka ukraińsko-ruskiego, 40, a więc prawie połowa, posiada mniejszość ludności tego języka, przy czym w 20 powiatach mniejszość ta jest słaba (10—25%) lub nawet znikoma (1—10%), a tylko w pozostałych 20 silniejsza (25—50%).

Zupełnie nikła domieszka ludności ukraińsko-ruskiej (1—10%) istnieje w pow. Bielsk Podlaski (1%) woj. białostockiego, w 2 powiatach woj. krakowskiego, posiadających ludność łemkowską: Nowy Targ (1.7%) i Jasło (6.5%), w 5 powiatach Chełmszczyzny i Podlasia: Zamość (1.7%), Biała (1.9%), Biłgoraj (2.3%), Chełm (8.1%) i Włodawa (8.5%), w 2 północnych powiatach Polesia: Kosów (6.1%) i Łuniniec (6.6%) oraz w pow. Łańcut woj. lwowskiego (2.8%).

Nieco wyższy, wciąż jednak drobny odsetek (10—25%), tworzy ludność o języku ukraińsko-ruskim w pozostałych 2 powiatach zachodniej Łemkowszczyzny: Nowy Sącz (13.2%) i Gorlice (23.7%) oraz Chełmszczyzny: Hrubieszów (14.7%) i Tomaszów (17.1%), w pow. Pińsk na Polesiu (10.8%), a także w m. Lwowie (11.3%) i w 3 powiatach, położonych na zachodniej krawędzi Ziemi Czerwieńskiej w woj. lwowskim: Brzozów (12.9%), Krosno (13.0%) i Jarosław (14.2%).

Grupa powiatów o pokaźniejszym już odsetku grupy ukraińsko-ruskiej (25—40%) obejmuje: pow. Stolin (27.0%) i Brześć n/B (30.9%) na Polesiu, 4 powiaty w woj. tarnopolskim: Skala (28.4%), Tarnopol (29.8%), Przemyślany (36.5%) i Trembowla (36.6%) oraz 2 powiaty, położone nad Sanem w woj. lwowskim, t. j. należący właściwie wraz z Krosnem jeszcze do Łemkowszczyzny: pow. Sanok (33.6%) oraz pow. Przemyśl (36.9%).

Powiaty, liczące 40—50% Ukraińców (Rusinów), a więc etnicznie typowo mieszane, choć wykazujące jeszcze mniejszość tej grupy, spotykamy wyłącznie na Ziemi Czerwieńskiej. Wiązą one w jedną terytorialną całość wymienione już powiaty o niższym odsetku Ukraińców (Rusinów) z takimi samymi powiatami nad Zbruczem oraz z m. Lwowem. Należą tu powiaty: Drohobycz (40.8%), Lwów (41.0%), Mościska (41.6%), Lubaczów (43.9%) i Rudki (45.9%) w woj. lwowskim oraz Kamionka Strumiłowa (42.9%), Zbaraż (45.2%), Złoczów (46.7%), Podhajce (47.1%), Zborów (48.2%), Czortków (48.7%) i Brzeżany (49.9%) w Tarnopolszczyźnie.

Ogólna liczba powiatów, posiadających większość językową ukraińsko-ruską, wynosi 42.

Słabą przewagę ludności ukraińsko-ruskiej (50—60%) posiadają nie mniej typowo od dopiero co wymienionych mieszane powiaty pow. lwowskiego: Sambor (51.1%), Sokal (55.1%), Dobromil (55.9%), Gródek Jagielloński (56.4%) i Zółkiew (58.8%), pow. Tlumacz (57.6%) w woj. stanisławowskim, reszta powiatów Tarnopolszczyzny, t. j. Buczacz (50.6%), Borszczów (51.0%), Kopczyńce (51.0%), Brody (55.4%), Zaleszczyki (57.1%) i Radziechów (57.7%), wreszcie 2 powiaty Wołyńskie: Włodzimierz (58.7%) i Łuck (59.2%).

Następna grupa — to powiaty o wyraźnej większości ukraińsko-ruskiej, nie posiadającej jednak charakteru etnicznie zwartej (60—75% ogółu ludności). Do tej grupy trzeba zaliczyć pozostałe powiaty woj. lwowskiego: Bóbrka (62.3%), Lesko (63.2%), Jaworów (64.5%), Rawa-Ruska (67.5%) i Turka (70.4%), większość powiatów woj. stanisławowskiego: Stanisławów (60.7%), Kołomyja (62.9%), Horodenka (64.6%), Rohatyn (66.7%), Stryj (69.7%), Dolina (71.0%), Śniatyn (71.9%) i Żydaczów (73.0%), większość powiatów Wołynia: Równe (63.5%), Kostopol (66.1%), Zdołbunów (69.1%), Horochów (69.1%), Dubno (69.8%), Sarny (71.6%) i Kowel (72.7%), jako też pow. Kobryń (63.8%) i Drohiczyn (68.4%) na Polesiu.

Ostatnia dopiero grupa powiatów obejmuje powiaty, w których większość ukraińsko-ruska posiada charakter etnicznie zwartej. Powiaty, wchodzące w skład tej grupy, są bardzo nieliczne. Należy tu bowiem ogółem tylko 6 powiatów, rozmieszczonych w 3 województwach: w woj. stanisławowskim pow. Kalusz (75.8%) wraz z sąsiednimi 2 powiatami Huculszczyzny, t. j. pow. Nadwórna (79.8%) i Kosów (85.5%), powiaty Luboml (77.2%) i Krzemieniec (80.7%) w woj. wołyńskim i wreszcie zamieszkały w masie swej przez mówiących po ukraińsku „tutejszych” pow. Kamień Koszyrski (77.6%) na Polesiu.

Powyższa analiza pozwala na wytyczenie w granicach zasięgu języka ukraińsko-ruskiego w Polsce następujących 4 obszarów:

1) Obszar obwodowy o mniejszości ukraińsko-ruskiej. Należy tu na północy 5 powiatów poleskich (Łuniniec, Stolin, Pińsk, Kosów i Brześć n/B) oraz pow. Bielsk Podlaski, zaś na zachodzie 7 wschodnich pow. woj. lubelskiego (Biała, Włodawa, Chełm, Hrubieszów, Tomaszów, Zamość i Biłgoraj), 5 środkowych — woj. lwowskiego (Lubaczów, Jarosław, Łańcut, Przemyśl i Brzozów) oraz 6 powiatów, zamieszkałych częściowo przez Łemków (Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz i Nowy Targ). Ogółem należy tu zaliczyć 24 powiaty o łącznym zaludnieniu 3.171.000 głów, w czym Ukraińców (Rusinów) 449.000, a więc zaledwie 14.2%. Jest to więc obszar o zupełnie nieznaczącej tylko na ogół domieszce tej grupy etnicznej, o czym daje też pojęcie fakt, że spośród ogólnej liczby 24 powiatów ludność ukraińsko-ruska przekracza tu czwartą część ogółu ludności tylko w 5, a 40% zaledwie w jednym powiecie.

2) Obszar środkowy o mniejszości ukraińsko-ruskiej. Obszar ten, który można nazwać polskim półwyspem etnograficznym na Ziemi Czerwieńskiej, składa się z 16 powiatów, ugrupowanych w kształcie pasa o kierunku równoleżnikowym, ciągnącego się nieprzerwanie od Sanu aż po Zbrucz, w tym z 5 powiatów woj. lwowskiego (Mościska, Rudki, Drohobycz oraz miasto i pow. Lwów) oraz z 11, a więc większej części powiatów Tarnopolszczyzny (Kamionka Str., Przemyślany, Złoczów, Zborów, Brzezany, Podhajce, Tarnopol, Zbaraż, Skalat, Trembowla i Czortków). Ukraińsko-ruski wkład etniczny na tym obszarze jest już stosunkowo większy, niż na obszarze poprzednim, gdyż obejmuje 36.4% ogółu,

a w liczbach bezwzględnych 675.000 wobec ogólnego zaludnienia 1.855.000 głów. Wyższe na ogół, niż na obszarze obwodowym, odsetki Ukraińców (Rusinów) istnieją tu i w poszczególnych powiatach, gdyż poza m. Lwowem wszędzie przewyższają 25%, a w 11 powiatach nawet 40%, nigdzie jednak nie dochodząc do połowy ogółu ludności. W każdym razie i ten obszar jest zamieszkały przez oczywistą mniejszość ukraińsko-ruską.

3) Obszar północny o większości ukraińsko-ruskiej. Obejmuje on połowę (21) powiatów, wykazujących większość tej grupy etnicznej. Trzon obszaru stanowi woj. wołyńskie, należące tu w całości oraz 10 przyległych powiatów sąsiednich województw, w tej liczbie na północy 3 powiaty Polesia (Kamień Koszyrski, Drohiczyn i Kobryń), zaś na południu 5 powiatów woj. lwowskiego (Sokal, Rawa-Ruska, Żółkiew, Jaworów i Gródek Jag.) oraz 2 — tarnopolskiego (Radziechów i Brody). Na obszarze tym wśród 3.051.000 ogółu zaludnienia grupa językowa ukraińsko-ruska liczy 2.034.000 głów, a więc okragło $\frac{2}{3}$ (66.7%) ogółu. Większość ukraińsko-ruska istnieje też we wszystkich powiatach tego obszaru, jednak w 7 z nich większość ta jest bardzo nieznaczna (50—60%), w 11 osiąga 60—75%, a tylko w 3 (Luboml, Krzemieniec i Kamień Koszyrski) wykazuje cechy etnicznej, choć nie terytorialnej zwartości (< 75%).

4) Obszar południowy o większości ukraińsko-ruskiej. Jądrzem terytorialnym tego obszaru jest woj. stanisławowskie, którego wszystkie powiaty, podobnie jak powiaty Wołynia, posiadają większość ukraińsko-ruską. Poza tym należą tu 4 podkarpackie powiaty woj. lwowskiego (Lesko, Turka, Dobromil i Sambor), pow. Bóbrka tegoż województwa oraz na południu woj. tarnopolskiego 4 powiaty ciepłego Podola (Buczacz, Zaleszczyki, Borszczów i Kopyczyńce). Ogółem mieszka tu 1.564.000 Ukraińców (Rusinów), co wobec 2.434.000 ogółu ludności daje 64.3%. Wśród 21 powiatów zupełnie tak samo, jak na obszarze północnym, 7 wykazuje 50—60% Ukraińców (Rusinów), 11 od 60 do 75%, a tylko 3 (Kałuż, Nadwórna i Kosów) powyżej 75%.

Wykazaliśmy w swoim czasie, iż obszar zasięgu języka ukraińsko-ruskiego w Polsce, pokrywający się prawie dokładnie z obszarem uważanym przez obóz ukraiński za część etnicznie zwartej i terytorialnie jednolitego ukraińskiego terytorium narodowego w Europie, nie jest w rzeczywistości ani etnicznie zwarty ani językowo w większości ukraińsko-ruski (a tym bardziej narodowo ukraiński). Bardziej szczegółowe rozejrzenie się w stosunkach językowych, panujących w poszczególnych częściach tego obszaru, poucza, iż spośród 82 powiatów, z jakich się on składa, tylko 42, a więc prawie dokładnie połowa, posiada większość ukraińsko-ruską. Tylko więc te 42 powiaty tworzą obszar, jaki możemy nazwać obszarem przewagi języka ukraińsko-ruskiego w Polsce. Jeżeli chodzi o rozmiary tego obszaru, to aczkolwiek znacznie mniejszy od obszaru zasięgu języka ukraińsko-ruskiego, liczy on wciąż jeszcze 80.000 km², a więc okragło $\frac{1}{5}$ całego obszaru Rzeczypospolitej. Natomiast, jak już to widzieliśmy, przewaga Ukraińców (Rusinów) jako grupy językowej jest tu stosunkowo niezbyt wielka. Cały bowiem obszar liczy 5.485.000 głów, w czym

grupa ukraińsko-ruska — 3.598.000 głów, a więc nie więcej, jak 65.6% ogółu. Widzimy więc, iż nawet znacznie mniej rozległy od obszaru objętego zasięgiem języka ukraińsko-ruskiego obszar przewagi tego języka nie jest, pod względem językowym, obszarem zwartym, lecz mieszanym, co prawda o wyraźnej większości Ukraińców (Rusinów).

O zwartości skupień ukraińsko-ruskich na terytorium Rzeczypospolitej możnaby było mówić chyba tylko w zastosowaniu do owych znanych już nam 6 powiatów, w których odsetek tej grupy, wobec ogólnego zaludnienia, jest rzeczywiście bardzo wysoki i przekracza 75%. Spośród tych powiatów jednak 3 (Kamień Koszyrski, Luboml i Krzemieniec są rozproszone w znacznej odległości jeden od drugiego, a tylko 3 (Kosów, Nadwórna i Kałusz) łączą się terytorialnie między sobą. Tak więc nieliczne powiaty polskie, w których ludność ukraińsko-ruska wykazuje cechy zwartości etnicznej, jednolitego zespołu terytorialnego bynajmniej nie tworzą.

Reasumując powyższe wywody, dotyczące rozmieszczenia na ziemiach polskich ludności pod względem językowym i etnicznym ukraińsko-ruskiej, należy stwierdzić, iż:

1) Na terytorium Państwa Polskiego istnieje rozległy obszar, na którym jako jeden ze składników ludnościowych występuje grupa ukraińsko-ruska, tworząca wszakże w stosunku do ogółu zaludnienia tego obszaru tylko mniejszość (obszar zasięgu języka ukraińsko-ruskiego).

2) Zaledwie około połowy całego powyższego obszaru posiada większość tej grupy etnicznej (obszar przewagi języka ukraińsko-ruskiego). I ta jednak jego część wykazuje, z wyjątkiem nieznacznych tylko skrawków, charakter językowo mieszany oraz odznacza się brakiem łączności terytorialnej między obiema częściami, z których się składa.

3) Etnicznie zwarty i jednocześnie terytorialnie jednolity obszar ukraiński w Polsce wcale nie istnieje.

3. Narodowość ukraińska (ruska), a narodowości inne na terenach współżycia.

Po zaznajomieniu się w oparciu o cyfry spisu 1931 r. z liczbą i rozmieszczeniem ludności ukraińsko-ruskiej w Polsce, wypadnie z kolei choćby najogólniej rozpatrzyć obraz stosunków etnicznych, panujących na zamieszkałych przez tę ludność terenach. W tym celu za podstawę rozważań przyjmiemy jednak nie obszar zasięgu języka ukraińsko-ruskiego, jako zakresłony zbyt szeroko, ani też obszar przewagi tego języka, jako nie obejmujący wcale poważnych liczebnie mniejszości ukraiń-

skich w Polsce, lecz teren, na którym nie grupa językowa ukraińsko-ruska, a mniejszość narodowa ukraińska stanowi czynnik o znaczeniu istotnym.

Wytyczenie takiego terenu, pomimo braku w cyfrach spisu 1931 r. bezpośredniej podstawy statystycznej, jest możliwe przez przyjęcie za punkt wyjścia obszaru zasięgu języka ukraińsko-ruskiego oraz przez wyłączenie z niego tych jego części obwodowych, na których grupa językowa ukraińsko-ruska zgodnie z wynikami spisu 1931 r. lub Ukraińcy, jako narodowość, zgodnie z faktami znanymi notorycznie, stanowią domieszkę ludnościową zbyt nikłą. W tym celu, posiłkując się np. kryterium, przyjętym w ustawodawstwie czechosłowackim, możemy pominąć przede wszystkim powiaty, w których do grupy językowej ukraińsko-ruskiej należy poniżej 20% ogółu ludności, a więc powiaty północnego Polesia, pow. Bielsk Podlaski, wszystkie powiaty Chełmszczyzny i Podlasia, dalej powiaty: Łańcut, Brzozów, i Jarosław w Małopolsce Środkowej i wreszcie powiaty: Nowy Targ, Nowy Sącz, Jasło i Krosno na Łemkowszczyźnie. Jednak do obszaru, na którym mniejszość narodowa ukraińska wchodzi w rachubę, nie należą też i południowe powiaty poleskie, które liczą wprawdzie powyżej 20% ludności ukraińsko-ruskiej pod względem językowym, wszelako grupa świadomie ukraińska na tle mgławicowego pod względem narodowym otoczenia „tutejszych” stanowi tylko drobną grupkę (Drohiczyn 1.5%, Stolin 2.1%, Brześć n/B 8.3%, Kamień Koszyrski 8.7% i Kobryń 19.2%). W końcu wyłączyć też trzeba oba powiaty o liczniejszych skupieniach łemkowskich (Gorlice i Sanok), jako znajdujące się, podobnie zresztą jak i cała Łemkowszczyzna, całkowicie niemal poza obrębem wpływów ukraińskich⁶⁾.

Po zakończeniu powyższych wyłączeń okaże się, iż mniejszość narodowa ukraińska, jako istotny składnik ludnościowy na ziemiach polskich, odgrywa rolę jedynie na Wołyniu oraz na Ziemi Czerwieńskiej, z wyłączeniem powiatów: Jarosław, Brzozów i Sanok na zachodzie. Stwierdzenie tego faktu jest, mówiąc nawiasem, ważne dla zorientowania się co do właściwej rozciągłości zagadnienia ukraińskiego w Polsce, zagadnienia, którego zakres terytorialny jest, jak wiemy, przez obóz ukraiński wytyczany o wiele szerszej, i które nawet przez obowiązujące ustawodawstwo (ustawa językowa z 1924 r.) bywa rozszerzane na tereny, na których właściwie nie istnieje (Polesie i zachodnia część woj. lwowskiego).

Jak tedy przedstawiał się według spisu 1931 r. skład etniczny powyższego obszaru, mieszczącego w sobie wszystkie tereny, na których zagadnienie mniejszości narodowej ukraińskiej w Polsce praktycznie istnieje.

Otóż na obszarze, w którego ramach, jak widzieliśmy, koncentruje się, praktycznie rzecz biorąc, całość zagadnienia ukraiń-

⁶⁾ W r. 1931 przyznano się na Łemkowszczyźnie do języka ojczystego ukraińskiego w pow. Sanok 10.8%, w pow. Krosno 1.0% ogółu ludności, w zamieszkałych częściowo przez Łemków powiatach woj. krakowskiego jeszcze mniej.

skiego w Polsce, a który zgodnie z tym faktem skupia nie mniej niż 95% osób, należących do spisowej rubryki ukraińskiej, i nie mniej niż 90% osób, należących do spisowej rubryki ruskiej, — tylko 57% ogółu ludności podało jako ojczysty język ukraiński (42%) lub ruski (15%). Nie mamy dostatecznych podstaw do ustalenia, czy grupa ruska, lub jej mniej lub więcej liczny odłam, tworzy na tym obszarze zaczątek narodowości odrębnej od narodowości ukraińskiej. Gdyby wszakże choćby połowa ludności ruskiej przeszła tego rodzaju ewolucję, wynikiem jej byłaby utrata przez narodowość ukraińską na omawianym tu terenie nie bezwzględnej większości, gdyż o tej w świetle wyników spisu 1931 r. trudno jest i dziś mówić, lecz nawet potencjonalnej możliwości jej uzyskania w drodze wchłonięcia niedostatecznie dotąd pod względem narodowym skryzystalizowanej grupy ruskiej. W każdym razie Polacy, licząc na tym możliwie najbardziej narodowo i terytorialnie jednolitym, a mimo to typowo mieszanym obszarze „ukraińskim” w Polsce okrążyło 1/3 ogółu ludności, nadają mu charakter obszaru o względnej równowadze obu narodowości — właściwego terenu ich współżycia. Dodajemy też, iż przewagę Ukraińców osłabia tu także obecność Żydów, liczących na całym obszarze, jako grupa językowa, 8% ogółu oraz kilku drobniejszych grup etnicznych: niemieckiej (1.1%), czeskiej (0.4%) i rosyjskiej (0.2% ogółu).

Tablica 8. Podział językowy ludności Wołynia i Ziemi Czerwieńskiej (bez powiatów Jarosław, Brzozów i Sanok) na podstawie spisu z dn. 9/XII 1931 r.

Język ojczysty	Liczba	%
polski	2.404.538	33,0
ukraiński	3.059.558	42,0
ruski	1.092.580	15,0
rosyjski	24.486	0,3
czeski	31.709	0,4
niemiecki	78.011	1,1
żydowski i hebrajski	579.633	8,0
inny i niewiadomy	13.076	0,2
Ludność ogółem	7.283.591	100,0

4. Stosunki wyznaniowe.

Pod względem wyznaniowym mniejszość ukraińsko-ruska w Polsce dzieli się na 2 wielkie ugrupowania: gr. katolickie, obejmujące około 2.855.000 głów (60%) oraz prawosławne, liczące około 1.840.000 głów (39% ogółu Ukraińców — Rusinów). Zaledwie około 60.000 (1%) osób spośród tej grupy etnicznej należy do innych wyznań: rz. katolickiego („łacinnicy” — 26.000), ewangelickiego (7.000) oraz mniejszych sekt chrześcijańskich (25.000).

Rozmieszczenie terytorialne obu wielkich wyznań wśród Ukraińców w Polsce jest bardzo charakterystyczne. Oto prawie wszyscy gr. katolicy mieszkają na obszarze b. zab. austriackiego, zaś prawie wszyscy prawosławni na obszarze b. zab. rosyjskiego.

Rozgraniczenie to, będące jednym z najbardziej jaskrawych pozostałości wszechwładnej niegdyś w całej Europie, a na tym terenie aktualnej jeszcze w XIX w. zasady „cuius regio eius religio”, stworzyło tu, na niezróżnicowanym wyznaniowo jeszcze przed 100 laty obszarze, granicę wyznaniową tak ostro zarysowaną, że równej jej pod tym względem nigdzie bodaj w Europie spotkać nie można. Granica ta — to słynny „kordon sokalski” na pograniczu Małopolski Wschodniej z jednej strony, a Wołynia i Chełmszczyzny z drugiej. Że kordon ten, przynajmniej pod względem wyznaniowym, stanowi dziś prawdziwą granicę dwóch światów — uwydatnia to następująca tablica, zawierająca zestawienie odsetków gr. katolików i prawosławnych w sąsiadujących ze sobą powiatach obu b. zaborów.

Tablica 9. Gr. katolicy i prawosławni na „kordonie sokalskim”.

Powiaty Małopolski	% gr. katolików	% prawosławnych	Powiaty Wołynia i Chełmszczyzny	% gr. katolików	% prawosławnych
Zbaraż	55,3	0,4	Krzemieniec	0,3	80,0
Brody	63,4	0,2	Dubno	0,4	76,2
Radziechów	61,9	0,0	Horochów	1,7	69,9
Sokal	63,5	0,6	Włodzimierz	1,1	58,5
Rawa Ruska	68,9	0,5	Tomaszów	0,5	27,3
Lubaczów	51,2	0,0	Biłgoraj	0,1	17,9

Granica wyznaniowa, odpowiadająca „kordonowi sokalskiemu”, trwa więc niewzruszenie na całej swej rozciągłości i, dodajmy, zachowuje się bardzo opornie wobec wszelkich prób jej sforsowania przez jedną lub drugą stronę, dążącą do rewindykacji „utraconych” dusz. W istocie sukcesy obustronnej propagandy są, jak dotąd, więcej niż skromne. Po jednej stronie kilkanaście tysięcy neo-unitów, rozrzuconych na całym obszarze Ziemi Wschodnich, głównie na Wołyniu, po drugiej — nieco ponad 20.000 neo-prawosławnych, przeważnie Łemków, pragnących w ten sposób wyodrębnić się z narodowo ukraińskiej Cerkwi gr. katolickiej.

Podział wyznaniowy grupy ukraińsko-ruskiej nie tylko w poszczególnych powiatach, ale nawet w województwach nie został dotąd ogłoszony i dlatego dokładniejsze jego omówienie musimy tu pominąć. Wobec tego wszakże, iż stosunki wyznaniowe, panujące na południowym wschodzie Rzeczypospolitej, stanowią dla badaczy ukraińskich punkt wyjścia przy wszelkich podejmowanych przez nich próbach powiększenia liczby Ukraińców w Polsce i że najważniejszym źródłem różnicy pomiędzy dokonywanymi przez nich oszacowaniami i cyframi urzędowymi jest zawsze, jak to już o tym wspomniano wyżej, fakt nieuznawania przez badaczy ukraińskich istnie-

nia na ziemiach polskich liczniejszych grup Polaków gr. katolików i Polaków prawosławnych — należy tu poświęcić choćby kilka tylko słów omówieniu tej kwestii. Omówienie to będzie jedynie pobieżne, nie tylko ze względu na brak miejsca, ale i z tego powodu, że sprawa Polaków gr. katolików i Polaków prawosławnych była już wielokrotnie przedmiotem dyskusji⁷⁾. Zrekapitulujmy więc tylko najważniejsze jej wytyczne. Przede wszystkim więc, jaka jest liczba Polaków, którzy według spisu 1931 r. należą do tych 2 wyznań. Oczywiście chodzi tu nam tylko o Polaków, którzy przez badaczy ukraińskich bywają zaliczani do narodowości ukraińskiej, a więc o Polaków gr. katolików i Polaków prawosławnych, zamieszkałych na obszarze zasięgu języka ukraińsko-ruskiego.

Liczba ta według dzielnic przedstawia się szacunkowo w sposób następujący:

Tablica 10. Polacy gr. katolicy i Polacy prawosławni według dzielnic

Dzielnice	Polacy gr. katolicy		Polacy prawosławni	
	Liczba	% w stosunku do ogółu gr. katolików	Liczba	% w stosunku do ogółu prawosławnych
Ziemia Czerwieńska	465.000	15	—	—
Łemkowszczyzna i Zachodnia Małopolska	15.000	19	—	—
Wołyń	—	—	15.000	1
Polesie	—	—	35.000	4
Chełmszczyzna	—	—	130.000	62
Pow. Bielsk Podlaski	—	—	19.000	21

Widzimy więc, iż ogólna liczba Polaków, należących do 2 wyznań wschodnich, a zamieszkałych na obszarze zasięgu języka ukraińsko-ruskiego, da się oszacować na około 680.000 głów, w czym około 480.000 Polaków gr. katolików i około 200.000 Polaków prawosławnych.

— Ta właśnie rubryka stanowi pozycję przez autorów ukraińskich stale i gorąco zwalczaną ze względu na to, że posiada jakoby charakter fikcyjny, zupełnie nie odpowiadający rzeczywistości, która nakazuje zaliczenie jej w całości do narodowości ukraińskiej. Czy tak jest w istocie?

Jeżeli przede wszystkim chodzi o Polaków gr. katolików, to fakt istnienia takiej grupy nie ulegał nigdy i nie ulega dziś żadnej wątpliwości, podobnie jak wątpliwości nie ulega istnienie grupy Rusinów „łacinników”, będącej biegunowym odwróceniem tamtej. Przyczyna tego zjawiska leży we wspólności wyznaniowej na terenie Małopolski Polaków i Ukraińców czy Rusinów, różniących się tam tylko obrządkiem, co ułatwiało i ułatwia między obydwoma narodowościami związki krwi. Takie zaś związki — bardzo liczne w Małopolsce małżeństwa mieszane wraz z kanonicznie zawarowanym zachowaniem różnicy obrządku u potomstwa, wychowywanego mimo

⁷⁾ Między innymi i na łamach „Spraw Narodowościowych”.

to w wielu wypadkach we wspólnym duchu narodowym — muszą doprowadzać do ukształtowania się zarówno kwestionowanej przez autorów ukraińskich grupy Polaków gr. katolików, jak i nie kwestionowanej przez nich grupy „łacinników”. Jeżeli zaś pierwsza z tych grup, jeszcze w r. 1880 mniej liczna od drugiej, z biegiem czasu stale wzrastała, aż do osiągnięcia stanu obecnego, zaś liczba „łacinników” stale się kurczyła, aż do zupełnego niemal zaniku, to przyczyna tego zjawiska może leżeć tylko w stosunkowo intensywniejszej polskiej pracy społecznej i narodowej, no i w warunkach politycznych, dających stronie polskiej stałą i coraz silniejszą przewagę nad stroną ukraińską.

Zresztą grupa Polaków gr. katolików jako grupa językowa, często odznaczająca się też wyraźnym polskim poczuciem narodowym, daje się z łatwością wykryć i w terenie. Czyż nie są Polakami np. rzekomi „Rusini” w gr. katolickich parafiach na zachód od Sanu, skoro nawet duchowieństwo gr. katolickie zmuszone jest tam wygłaszać kazania w języku polskim? A czyż mowa potoczna bardzo wielu „Rusynów” w szerokim pasie mieszanym po obu brzegach Sanu w pow. jarosławskim, brzozowskim, przemyskim i sanockim jest inna niż polska? A iluż gr. katolików mówi tylko po polsku i chodzi tylko do kościołów łacińskich, np. we Lwowie i w wielu innych miastach, na co stale utyskuje prasa ukraińska? A szlachta zagrodowa w pow. turczańskim, samborskim i innych, szlachta herbowa, choć zubożała, nośząca z dumą nazwiska polskie, pielęgnująca polskie tradycje narodowe i organizująca się w związki, mające na celu położenie tamy dalszemu wynaradawianiu się?

Być może, że wielu spośród spisowej grupy Polaków gr. katolików posiada dotąd z polskością związek tylko potencjalny, pozbawiony cech aktywności narodowej, czyż jednak w większym stopniu Ukraińcami są ci Rusini, którzy wszelkiej łączności z ukrainizmem stanowczo wypierają się? Narodowości na Ziemi Czerwieńskiej znajdują się wciąż jeszcze częściowo w stanie płynnym i właśnie w takim stadium znajdują się w Małopolsce zarówno Polacy gr. katolicy, jak i grupy „ruskie”, pomiędzy którymi odbywają się stale fluktuacje, przeważnie jednak i to ze zrozumiałych powodów w kierunku w stosunku do polskości dośrodkowym.

A czyż*mniej wiarogodna jest pozycja Polaków prawosławnych na ziemiach, objętych zasięgiem języka ukraińsko-ruskiego? Rzeczywiście, w ostatnich 'dziesięcioleciach panowania rosyjskiego na ziemiach polskich trudno było mówić o Polakach prawosławnych inaczej, jak tylko o grupie osób pochodzenia polskiego, zresztą w wielu okolicach dość licznej. Owiane duchem nacjonalizmu rosyjskiego przedwojenne prawosławie zdołało bowiem prawie wszędzie zniszczyć doszczętnie typ prawosławnego, będącego jednocześnie Polakiem z ducha. Nie wszędzie jednak. Na ziemiach, silniej z Polską etnograficzną kulturalnie i terytorialnie związanych, zwłaszcza w Chełmszczyźnie i na Podlasiu, typ Polaka prawosławnego, opornego na rusyfikację, choć opornego również i na powszechny prąd konwersji po r. 1905, przetrwał do dziś. Poza tym jest faktem notorycznie znanym, że ludność prawosławna Chełm-

szczyzny i Podlasia w masie swej zna język polski, posługuje się nim narówni z językiem ruskim, a często używa potocznie jako języka wyłącznego⁸⁾.

Na omawianych tu obszarach, poza Chełmszczyzną i Podlasiem, silne wpływy polskie wśród prawosławnych istnieją jeszcze tylko w pow. Bielsk Podlaski, położonym, podobnie jak i tamta dzielnica, na pograniczu etnograficznym, a więc na naturalnym terenie ekspansji narodowości polskiej. I tu część prawosławnych, zwłaszcza w okolicach Drohiczyna, Siemiatycz i Mielnika, mówi potocznie po polsku. Zresztą, gdyby nawet czyjekolwiek pretensje rewindykacyjne w stosunku do grupy Polaków prawosławnych w pow. bielskim były uzasadnione, to mogłyby być nimi tylko pretensje białoruskie, nigdy zaś ukraińskie, jako niezgodne z poczuciem narodowym bardzo znacznej większości prawosławnej ludności tego powiatu.

Pozostaje Polesie i Wołyń. Jednak Polacy prawosławni na Polesiu — to w $\frac{2}{3}$ (około 23.000) szlachta prawosławna, wprawdzie nie zaawansowana w swym odrodzeniu narodowym jeszcze tak daleko, jak szlachta zagrodowa na Podkarpaciu, ale znow szlachta z pochodzenia i tradycji, choć nie zawsze z ducha, polska. Poza tym mieszka ona znowu, jak Polacy prawosławni w pow. bielskim, nie na obszarach ukraińskich, lecz w środowisku potencjalnie przynajmniej białoruskim (pow. Pińsk i Stolin). Jedynie więc pozostała nieliczna grupa Polaków prawosławnych na Polesiu (około 12.000 głów) oraz całkowita grupa Polaków prawosławnych na Wołyniu (około 15.000 głów) mogłyby być ewentualnie uważane jako pozyskane (a może właśnie odzyskane?) dla polskości spośród masy ludowej ruskiej dopiero w dobie powojennej. Gdyby jednak Polacy ci stali się Polakami naprawdę dopiero tak niedawno, to i w tym wypadku zarzut niesłusznego ich zaliczenia do grupy polskiej nie byłby usprawiedliwiony.

5. Granica ukraińsko-białoruska.

Oprócz zaliczania do narodowości ukraińskiej około 680.000 Polaków gr. katolików i Polaków prawosławnych na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, istnieje jeszcze jedna przyczyna wyolbrzymiania przez autorów ukraińskich liczby Ukraińców w Polsce, w porównaniu ze statystyką urzędową. Przyczynę tę stwarza zwykle w obozie ukraińskim przesuwanie granicy ukraińsko-białoruskiej na Polesiu i w pow. bielsko-podlaskim możliwie jak najdalej w kierunku północnym, co w połączeniu z nadawaniem tej granicy charakteru zapory, dzielącej obie dzielnice na rzekomo jednolite narodowościowo obszary: ukraiński i białoruski, przyczynia się do niesłusznego zmniejszania liczby istotnych i potencjalnych Białorusinów w Polsce o około 400.000 głów. Ze względu zarówno na wysokość tej liczby, jak i na powszechną chaotyczność poglądów na sprawę językowej i narodowościowej granicy

⁸⁾ Przykładowo wymienię tu parafie Grabowiec pow. hrubieszowskiego, nawrócona niedawno na unię. Ci neounicy mówią w domu wyłącznie po polsku, a język ukraiński poznają dopiero w cerkwi dzięki gorliwości sprowadzonego z Małopolski duszpasterza Ukraińca.

ukraińsko-białoruskiej w Polsce, najogólniejsze choćby wyjaśnienie tej sprawy stanowić musi konieczne uzupełnienie naszego tematu.

A więc przede wszystkim, jak przedstawia się granica językowa w oświetleniu językoznawców? Otóż w tym względzie najbardziej dotąd rozpowszechniony jest pogląd badacza rosyjskiego, Karskiego, który w znanej swej mapie, wydanej w r. 1917 (*Etnograficzeskaja karta bielarusskago plemieni*) wyznaczył ją na odcinku polskim od górnej Narwi w kierunku na północ od Białowieży, Szereszowa i Prużany, dalej przez Berezę Kartuską, jeziora: Czarne i Wyganowskie oraz rzeki Bobryk i Prypeć do granicy sowieckiej. Tak oto zakreślona granica językowa, określająca na terytorium spornym jako białoruskie jedynie nieznaczne skrawki pow. Bielsk, Prużana, Pińsk i Kosów oraz jeden tylko pow. Łuniniec w całości, uważana jest w obozie ukraińskim za granicę narodowości ukraińskiej i poza tym w ogóle za niewzruszalny aksjomat.

Jednak granica ta, nawet w pojęciu samego Karskiego, nie była znów tak bardzo niewzruszenie pewna, skoro we wcześniejszej jego pracy, wydanej w r. 1903, a poświęconej tej samej sprawie (*Bielorussy I*), została wysunięta jeszcze bardziej na północ i to na odcinku polskim aż w 3 miejscach: koło Białowieży, Kosowa i Łunińca, w następstwie zaś dopiero cofnięta. Poza tym najnowsze gruntowne badania Leszka Ossowskiego (*Zagadnienia językowe Polesia 1936 r.*) wykazały, że granica językowa ukraińsko-białoruska w Polsce w rzeczywistości odchyła się na południe od linii Karskiego i w pow. bielskim przebiega tuż koło Hajnówki oraz na południe od Białowieży, zaś na Polesiu odcina do obszaru ukraińskiego nie tylko z pow. Prużana i Kosów, ale i z pow. Stolin, tylko drobne cząstki, łącząc się na sowieckim kordonie, w przeciwieństwie do linii Karskiego, w sposób logiczny z granicą administracyjną Ukrainy i Białorusi Sowieckiej, odpowiadającą tam według spisu sowieckiego 1926 r. również granicy etnograficznej.

Tablica 11. Odsetki Ukraińców i Białorusinów w powiatach pogranicza ukraińsko-białoruskiego w Polsce według spisu 1897 r.

P o w i a t y	% Ukraińców („Małorusinów”) ²	% Białorusinów (prawosławn.)
Bielsk	36,8	3,6
Brześć N/B	64,4	1,4
Kobryń	80,5	0,7
Prużana	6,3	70,9
Pińsk	0,0	72,5

Tyle co do granicy językowej. Czy jednak oś wzdłuż której ujawnia się proces krystalizacji granicy narodowościowej lub choćby tylko jego zaczątki (właściwa granica narodowościowa, jak wiemy, na Polesiu nie istnieje), odpowiada którejkolwiek z linii, ustalonych przez językoznawców? Na to pytanie odpowiedź musi brzmieć zdecydowanie negatywnie.

Już porównanie granicy językowej z wynikami jedyne go przeprowadzonego na Polesiu spisu rosyjskiego 1897 r. doprowadzić musi do takiego wniosku. Oto wyniki tego spisu, dotyczące ludności ukraińskiej (małoruskiej) i białoruskiej w interesujących nas tu powiatach⁹⁾. (Dane dotyczą powiatów w ówczesnych granicach).

Ponieważ w powiatach, położonych od wymienionych tu bardziej na północ i wschód (Stonim, Słuck, Mozyrz) spis 1897 r. nie ujawnił zupełnie Ukraińców, zaś w powiatach, położonych od nich bardziej na południe (Włodzimierz, Kowel, Równe) nie wykrył wcale Białorusinów, można przypuszczać, że granica ukraińsko-białoruska przebiegała według tego spisu w północno-wschodniej części pogranicza ówczesnego pow. Bielsk, dalej w pobliżu zachodniej lub południowej krawędzi ówczesnego pow. Prużana i wreszcie wzdłuż północnej i wschodniej rubieży ówczesnego pow. Kobryń — aż do granicy Wołynia. Uwzględniając późniejsze zmiany w podziale administracyjnym, których dla uproszczenia omawiać tu nie będziemy, podkreślimy, iż spis 1897 jako granicę ukraińsko-białoruską na obszarze obecnej Rzeczypospolitej wyznaczył linię, odcinającą do obszaru ukraińskiego w pow. Bielsk mniej więcej tyleż, ile i granica językowa, zato na Polesiu tylko powiaty: Brześć n/B, Kobryń, Drohiczyn, Kamień Koszyrski, bez gmin Pniewno i Lubieszów oraz gminę Wysock w pow. stolińskim. W porównaniu z linią Karskiego, a nawet z granicą językową według L. Ossowskiego oznacza to, iż sama zainteresowana ludność określiła granicę zupełnie inaczej niż językoznawcy, przesuwając ją mianowicie na całym Polesiu na południe, niekiedy nawet dość znacznie. Oznacza to też, iż już spis 1897 r. wykazał białoruski charakter nie tylko południowych części pow. Prużana i Kosów, ale także całego pow. Pińsk i Stolin (bez gm. Wysock), jako też 2 wymienionych wyżej gmin pow. Kamień Koszyrski. A przecież spisu 1897 r. nie można posądzać o stronniczość na niekorzyść Ukraińców, którzy, podobnie jak Białorusini lub Rosjanie, uważani byli przez władze rosyjskie tylko za plemiona jednego wielkiego narodu.

Późniejsze spisy 1919 i 1921 r. zatarły obraz stosunków etnicznych na Zachodnim Polesiu, z wyjątkiem pow. Prużana, znajdując tam, gdzie w r. 1897 zostali ujawnieni Ukraińcy, bądź Białorusinów, bądź Polaków prawosławnych, bądź wreszcie „tutejszych”. Zato na Wschodnim Polesiu, a więc prócz pow. Luniniec także w pow. Kosów, Pińsk i Stolin (bez przyłączonej z Wołynia znanej już nam gm. Wysock), z Zachodniego zaś Polesia w pow. Prużana przy obu spisach nie znaleziono nigdzie Ukraińców, tylko Białorusinów. A spis 1931 r.? Poznaliśmy już stosunki językowe na Polesiu według tego spisu (tabl. 3). Dzieląc proporcjonalnie „tutejszych” pomiędzy obie grupy językowe, przekonaaliśmy się też, że i wtedy pow. Prużana, Kosów, Pińsk i Stolin wykazały w gruncie rzeczy takie same oblicze etniczne, jakie posiadały w r. 1897, 1919 i 1921¹⁰⁾.

⁹⁾ Oglęzione zostały tylko dane powiatowe.

¹⁰⁾ Spis 1919. Pow. Pińsk — Ukraińców 0,0%, Białorusinów 68,1%; pow. Prużana — Ukraińców 0,0%, Białorusinów 66,6% (granice przedwojenne. Pow. Kosów i Stolin wtedy nie istniały).

Jedynie do powiatów Stolin i Pińsk zdołały widocznie przedostać się słabiutkie zresztą wpływy ukraińskie, przesączające się prawdopodobnie z Wołynia do pobliskich gmin tych powiatów.

Ten sam stan rzeczy co i spisy ludności, ujawniły w powyższych 4 powiatach także wybory samorządowe¹¹⁾.

Oto wyniki tych wyborów w kadencjach 1923—1924 i 1927 (podano tylko odsetki członków sejmików narodowości ukraińskiej i białoruskiej).

Tablica 12. Narodowość członków sejmików w pow. Kosów, Pińsk, Stolin i Prużana (w % ogółu członków sejmików).

P o w i a t y	1923 — 1924		1927	
	Ukraińcy	Białorusini	Ukraińcy	Białorusini
Kosów	0,0	68,8	0,0	75,0
Pińsk	0,0	53,6	14,3	53,6
Stolin	5,3	63,1	5,3	73,7
Prużana	0,0	43,7	0,0	43,7

Tak czy owak, zbieżność wyników 4 spisów ludności oraz wyborów samorządowych, przeprowadzonych na terenie powyższych 4 powiatów Polesia, wykazuje dobitnie, iż wszelkie pretensje ukraińskie do tych powiatów (z wyjątkiem gm. Wysock), są zupełnie nieuzasadnione i to pomimo istnienia tam częściowo podłoża językowego ukraińskiego.

W powiatach Kobryń, Drohiczyn i Kamień Koszyrski istnieje, podobnie jak i w pozostałych powiatach Polesia, przewaga nieustalonego dotąd pod względem narodowościowym typu „tutejszych”, ukraiński charakter etniczny przeważającej części ludności tych powiatów jest jednak niewątpliwy i dlatego zajmować się tu nimi nie będziemy. Pozostaje do wyjaśnienia ewolucja stosunków w pow. Brześć n/B i Bielsk Podlaski.

Pow. brzeski, jak wiemy, leży w całości na obszarze językowym ukraińskim. Taki sam charakter ludności wykazał tu też spis 1897 r. (Ukraińców 64.4%, Białorusinów prawosławnych 1.4%). Spisy 1919 i 1921 r. zato ujawniły tu jak gdyby odwrócenie stosunków narodowościowych (Ukraińców 4.6% i 2.3%, Białorusinów

Spis 1921. Pow. Kosów — Ukraińców 0.0%, Białorusinów 74.0%; pow. Pińsk — Ukraińców 0.2%, Białorusinów 65.8%; pow. Stolin — Ukraińców 11.8%, Białorusinów 60.7%; pow. Prużana — Ukraińców 0.2%, Białorusinów 46.7% (granice współczesne; gm. Wysock zaliczono do pow. stolińskiego).

Spis 1931. Pow. Kosów — jęz. ukr. ruski 6.1%, białoruski 75.4%; pow. Pińsk — jęz. ukr. ruski 10.8%, białoruski 57.2%; pow. Stolin — jęz. ukr. ruski 27.0%, białoruski 47.2%; pow. Prużana — jęz. ukr. ruski 0.9%, białoruski 73.5% (granice obecne).

¹¹⁾ I w wyborach sejmowych nie wybierano tu nigdy Ukraińców. Nawet Blok Mniejszości Narodowych wystawiał na Wschodnim Polesiu na pierwszym miejscu zawsze tylko kandydaturę Białorusina.

43.5% i 47.0%). Jednak już spis 1931 r. uwydatnił tu znowu przewagę, wprawdzie słabą, „elementu ukraińskiego (łącznie z „tutejszymi” gr. ukr.-ruska 30.9%, białoruska 29.4%). Chwiejne były też tu wyniki wyborów samorządowych; pomimo to przemawiają one, podobnie jak spis 1931 r., raczej za istnieniem na tym terenie przewagi tendencji ukraińskich nad białoruskimi, oczywiście nie w tym stopniu, co spis 1897 r. (w r. 1923 ukraińskich członków sejmiku 60.5%, białoruskich 12.5%, w r. 1927 ukraińskich 41.6%, białoruskich 18.8%). Wszystkie te cyfry¹⁾ wskazują na to, iż sytuacja w pow. brzeskim jest bardziej zagmatwana, niż gdziekolwiek bądź na Polesiu. Oprócz zagadnienia „tutejszości” istnieje tu bowiem także ścieranie się wpływów ukraińskich i białoruskich na podłożu językowym niewątpliwie ukraińskim, nie mówiąc już o bezpośrednim przenikaniu wpływów polskich z za Buga i z m. Brześcia. Zdaje się, iż wyjątkowy chaos w stosunkach narodowościowych pow. brzeskiego jest uzewnętrznieniem zjawiska cofania się żywiołu ukraińskiego z daleko na północny zachód, bo aż nad Narew wysuniętego terytorialnego wybrzuszenia, stwierdzonego zarówno przez spis 1897 r., jak i przez badania językowe — zjawiska, jakie z całą wyrazistością występuje jednak dopiero w pow. bielskim²⁾). Tutaj pomimo istnienia częściowego podłoża językowego ukraińskiego oraz zgodnych z tym faktem wyników spisu 1897 r., całkowite ukształtowanie się nie ukraińskiej lecz białoruskiej świadomości narodowej wśród bardzo znacznej większości prawosławnej ludności powiatu jest już faktem dokonany. Uwypuklają to w sposób bardzo wyraźny zarówno oba przeprowadzone tu polskie spisy ludności 1921 i 1931 r., jak i dokonane w tych samych mniej więcej okresach czasu wybory samorządowe.

Tablica 13. Ukraińcy i Białorusini
w pow. Bielsk Podlaski.

	% Ukraińców	% Białorusinów
Spis 1921 r.	0,0	27,9
Spis 1931 r.	0,9	28,6
Wybory samorządowe 1919 r. ¹⁹⁾	0,0	20,0
„ „ 1927 r.	1,9	27,0

Nawet mandat sejmowy z Bloku Mniejszości Narodowych w r. 1922 i pierwsze miejsce na liście tego Bloku w r. 1928 zostały tu przez Ukraińców, jak i na Wschodnim Polesiu, przyznane Białorusinom. Tym samym i zwyczajowe w obozie ukraińskim zaliczanie wschodniej części połowy pow. Bielsk do obszarów narodowościowo ukraińskich pozbawione jest podstaw realnych, jako sprzeczne z wyraźnie już ujawnioną wolą ludności.

¹²⁾ Zjawisko to rozwija się tu w jednej płaszczyźnie ze stopniowym zanikiem żywiołu ukraińsko-ruskiego na obszarze sąsiedniego Podlasia, jednak wycofywanie się tego żywiołu z pow. brzeskiego i bielskiego wychodzi na korzyść nie tylko Polakom, lecz i Białorusinom.

¹⁹⁾ Narodowość członków sejmiku powiatowego w % ogółu członków.

S. FOGELSON

Wydawnictwa Głównego Urzędu Statystycznego oświetlające stosunki narodowościowe i wyznaniowe w Polsce

Wydawnictwa Głównego Urzędu Statystycznego zawierają ogromną ilość rozmaitych materiałów liczbowych, dotyczących stosunków narodowościowych, językowych lub wyznaniowych w Polsce. Materiały te dotyczą różnych zagadnień i rozproszone są w wielu publikacjach, co niejednokrotnie utrudnia ich odszukanie. Niniejsze zestawienie ma na celu ułatwienie poszukiwania tych danych i przedstawienie całokształtu istniejących w tej dziedzinie materiałów statystycznych, opublikowanych przez GUS.

Wykaz wydawnictw ułożony jest w porządku rzeczowym, według poszczególnych zagadnień. Publikacje dotyczące tego samego zagadnienia ułożone są w porządku chronologicznym.

Pierwszy i najobszerniejszy dział wykazu stanowią publikacje dotyczące struktury ludności (dział A); to podstawowe zagadnienie zostało w wydawnictwach Urzędu oświetlone najbardziej obszernie i szczegółowo. Dział ten podzielony jest z kolei na trzy części: pierwsza zawiera wydawnictwa, w których zostały ogłoszone wyniki spisu ludności 1921 roku, druga — spisu 1931 roku, trzecia zaś — inne prace dotyczące struktury ludności. W dziale tym uwzględnione zostały wszystkie bez wyjątku wydawnictwa dotyczące tego zagadnienia.

W pozostałych działach uwzględnione są już tylko ważniejsze publikacje, pominięte zaś rozmaite drobniejsze przyczynki. Dział B zawiera wydawnictwa dotyczące ruchu ludności (I — naturalnego i II — wędrownego) uwzględniające momenty wyznaniowe lub narodowościowe, dział C — wydawnictwa dotyczące innych zagadnień, przede wszystkim kulturalno-oświatowych.

A. STAN LUDNOŚCI.

I. Publikacje wyników spisu ludności z dnia 30 września 1921 roku.

Jak wiadomo, w Polsce Niepodległej odbyły się dotąd dwa spisy ludności: 30 września 1921 roku i 9 grudnia 1931 roku. Pierwszy spis ludności nie objął części górnośląskiej województwa śląskiego i szeregu powiatów województwa wileńskiego (razem z miastem Wilnem), które tworzyły wówczas t. zw. Litwę Środkową.

Dla tych więc terytoriów nie posiadamy autentycznych danych o liczbie i strukturze ludności w 1921 roku i musimy korzystać z szacunków, o których będzie mowa niżej.

Podstawową publikacją źródłową wyników I spisu ludności jest szereg tomów seryjnego wydawnictwa Głównego Urzędu Statystycznego p. t. *Statystyka Polski* (seria dawna), które wyliczymy tu szczegółowo, uwzględniając jednakże tylko tomy, zawierające informacje o stosunkach wyznaniowych i narodowościowych. Tytuł szczegółowy podajemy tylko przy pierwszym tomie. Litery (fr) przy tytule oznaczają, że ogłoszone zostało oddzielne wydanie odnośnego tomu w języku francuskim, litery (p-fr) — że wydanie jest dwujęzyczne (tekst i napisy w tablicach w językach polskim i francuskim).

1. *Statystyka Polski*, wydawana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Tom XIV. *Pierwszy Powszechny Spis Ludności z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Stołeczne Warszawa* (fr). Warszawa 1927. Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. Str. 177+XVIII+33 (załącznik, zawierający dane dla obwodów spisowych).
2. Tom XV. *Województwo Warszawskie*. 1926, str. 325+XV.
3. Tom XVI. *Województwo łódzkie*. 1928, str. 278+XV.
4. Tom XVII. *Województwo kieleckie* (fr). 1927, str. 303+XV.
5. Tom XVIII. *Województwo lubelskie*. 1927, str. 296+XV.
6. Tom XIX. *Województwo białostockie* (fr). 1927, str. 272+XV.
7. Tom XX. *Okręg administracyjny wileński* (fr.) 1927, str. 167+XVII.
8. Tom XXI. *Województwo nowogródzkie* (fr). 1926, str. 208+XV.
9. Tom XXII. *Województwo poleskie* (fr). 1926, str. 252+XIV.
10. Tom XXIII. *Województwo wołyńskie* (fr). 1926, str. 229+XV.
11. Tom XXIV. *Województwo poznańskie*. 1928, str. 415+XV.
12. Tom XXV. *Województwo pomorskie*. 1927, str. 304+XV.
13. Tom XXVI. *Województwo krakowskie* (fr). 1926, str. 331+XV.
14. Tom XXVII. *Województwo lwowskie* (fr): 1927, str. 347+XV.
15. Tom XXVIII. *Województwo stańsławowskie* (fr). 1927, str. 275+XV.
16. Tom XXIX. *Województwo tarnopolskie* (fr). 1927, str. 278+XV.
17. Tom XXX. *Śląsk cieszyński*. 1927, str. 184+XV.

Wszystkie wymienione tomy mają jednakowy skład i jednakową numerację tablic (po 27 tablic w każdym tomie). Dla każdego województwa (oraz dla m. Warszawy, okręgu adm. wileńskiego i Śląska Cieszyńskiego) jako całości znajdujemy tam następujące dane, charakteryzujące strukturę ludności pod względem wyznaniowym i narodowościowym:

- a) Ogólną liczbę ludności każdego wyznania według płci, wieku (dziesięcioletnie grupy) i wykształcenia oraz podziału na miasta i wieś (tabl. VII).
- b) To samo z podziałem według wieku i stanu cywilnego (grupy wieku 0—14, 15—17, 18—19, 20—24, 25—29 lat, po tym dziesięcioletnie, tabl. X).
- c) Kombinację podziału ludności według wyznań i narodowości z uwzględnieniem płci i podziału na wieś i miasta (tabl. XI).

- d) Podział ludności czynnej zawodowo według stanowiska społecznego, działów i gałęzi zawodu obiektywnego, płci i wyznania oraz taki sam podział ludności biernej zawodowo bez uwzględnienia stanowiska społecznego i podział na wieś i miasta (tabl. XX). W tablicy tej wyszczególnione są dla każdego województwa tylko 4 najliczniej w nim reprezentowane wyznania.

Każdy tom zawiera dalej tablicę, podającą dla każdego powiatu z podziałem na miasta i wieś, oraz dla każdego miasta, liczącego powyżej 20 tys. mieszkańców (indywidualnie):

- e) Podział ludności według wyznania, płci, wieku (roczne grupy wieku od 6 do 21 lat, poza tym: 0—5, 22—24, 25—29 lat i dalej grupy dziesięcioletnie) oraz umiejętności czytania i pisania (tabl. VI). Tablica ta wyszczególnia dla każdego województwa tylko 3 najliczniejsze wyznania.

Wreszcie znajdujemy w każdym tomie 3 tablice, dotyczące pewnych zagadnień specjalnych, a uwzględniające również stosunki wyznaniowe, mianowicie:

- f) Kaleki według rodzaju kalectwa, płci i wyznania, z podziałem na wieś i miasta (tabl. XIII).
g) Sieroty według wyznania i płci w poszczególnych powiatach (z podziałem na miasta i wieś), oraz w miastach liczących ponad 20 tys. mieszkańców (tabl. XIV).
b) Sieroty w zakładach według wyznania i płci, z podziałem na miasta i wieś (tabl. XVI).

W tablicach tomu XIV (m. Warszawa) nie ma oczywiście podziału na miasta i wieś; tablice VI i XIV nie zawierają tu dalszego podziału terytorialnego, natomiast tabl. VI zamieszczona jest w załączniku z podziałem na 10 obwodów spisowych.

Dane dla całego państwa (ściślej — dla terenów objętych spisem 1921 roku) zebrane są w wydawnictwie

18. *Statystyka Polski etc. Tom XXXI. Pierwszy Powszechny Spis etc. Tablice Państwowe (p-fr). 1927, str. 574+XXVIII.*

Wydawnictwo to składa się z 2 części. Układ pierwszej części jest taki sam, jak tomów wojewódzkich, mamy więc podział ludności według wyznań, wieku i wykształcenia (tabl. VII—VIII — wszystkie wyznania), dalej według wyznań, wieku oraz umiejętności czytania i pisania (tabl. VI — 5 najliczniejszych wyznań), według wyznań, wieku i stanu cywilnego (tabl. X — wszystkie wyznania), według wyznań i narodowości (tabl. XI), wreszcie według działów i gałęzi zawodu i wyznania (tabl. XX — dla ludności czynnej zawodowo również według stanowiska społecznego; 5 najliczniejszych wyznań) oraz tablice dotyczące podziału kalek i sierot według wyznania (XIII, XIV i XVI). Tablice tomu państwowego nie zawierają podziału terytorialnego, zawierają natomiast podział według charakteru miejscowości (miasta i wieś). We wszystkich tablicach znajdujemy też podział według płci.

Zarówno tomy wojewódzkie jak i wyżej wymienione tablice części I tomu państwowego zawierają dane wyłącznie dotyczące ludności, spisanej przez władze cywilne. Część druga tego tomu zawiera specjalne tablice dotyczące ludności spisanej przez władze wojskowe (wojsko skoszarowane, internowani, jeńcy oraz osoby cywilne, spisane w budynkach wojskowych). Wszystkie tablice tego działu podzielone są zasadniczo na trzy części: wojsko, internowani i jeńcy,

osoby cywilne. Ułożone są one w sposób analogiczny do tablic części I, pominięte są tylko tablice, dotyczące kalek i sierot; znajdujemy więc tu oświetlenie kwestii wyznaniowych i narodowościowych w tablicach VI, VII—VIII, X, XI i XX (ob. wyżej).

Poza tą podstawową serią publikacji wyników spisu powszechnego 1921 roku ukazał się w wydawnictwie *Statystyka Polski* szereg publikacji specjalnych, dotyczących poszczególnych ważniejszych zagadnień objętych spisem, jako to: wyników spisu gospodarstw wiejskich, gruntów wspólnych, spisu budynków, gospodarstw domowych, miejsca urodzenia ludności, oraz kilka tomów, poświęconych analizie wyników spisu. Z tych publikacji tylko jedna uwzględnia stosunki wyznaniowe, mianowicie:

19. *Statystyka Polski* etc. Tom XXXV. *Pierwszy Powszechny Spis* etc. *Gospodarstwa Domowe* (p-fr). Warszawa 1930, str. 221+VI.

W publikacji tej znajdujemy 2 tablice, zawierające dane o podziale ludności według wyznania i składu gospodarstw domowych (tabl. 3) oraz o podziale gospodarstw domowych według wielkości, budowy i wyznania głowy gospodarstwa (tabl. 4). W obu tablicach mamy pełną klasyfikację wyznań i podział terytorialny (województwa) i według charakteru miejscowości.

Opracowanie spisu ludności 1921 roku dotyczyło zasadniczo ludności obecnej, t. zn. każda osoba została przy tym opracowaniu zaliczona do miejsca swego pobytu w dniu spisu, niezależnie od miejsca jej stałego zamieszkania.

Dla należytego korzystania z danych spisowych konieczne jest dokładne zorientowanie się w ich ścisłym znaczeniu; należy więc zapoznać się z jednej strony z treścią pytań, stawianych przez formularz spisowy, z drugiej — z zasadami, na podstawie których przeprowadzana była klasyfikacja ludności według poszczególnych cech. Informacje te znaleźć można w krótkich wstępach metodycznych, zamieszczonych na początku każdego tomu spisowego oraz w tomie specjalnym p. t.

20. *Statystyka Polski* etc. Tom XXXIII, zesz. 1. *Pierwszy Powszechny Spis* etc. *Formularze i instrukcje spisowe* (p-fr). Warszawa 1931, str. 79+XI.

Poprzestaniemy tu na krótkim omówieniu spraw związanych z podziałem ludności według wyznania, języka lub narodowości. Podstawowy dokument spisowy — formularz A — zawierał trzy pytania, dotyczące tego podziału. Dla każdej osoby należało mianowicie podać: jakie jest jej wyznanie religijne (rubryka 11), jaki jest jej język ojczysty (rubryka 14) i do jakiej zalicza siebie narodowości (rubryka 15). Odpowiednia instrukcja („Pouczenie o sposobie wypełniania arkusza spisowego — formularza A”) nakazywała unikać ogólnikowego określenia wyznania — np. „chrześcijanin”, „katolik” i żądała dokładnego określenia: rzymsko-katolickie, grecko-katolickie, ewangelik augsburskiego obrządku itd.; dalej podkreślała instrukcja, że „wpisać należy to wyznanie religijne, do którego osoba spisywana prawnie przynależy, nie zaś jej przekonanie religijne. W wypadkach gdyby osoba, przynależąca prawnie do jakiegokolwiek z wyznań, lecz zaliczająca siebie do bezwyznaniowych, zechciała to specjalnie zaznaczyć, należy, prócz wpisania prawnego jej wyznania, odnotować — „bezwyzn.”. (Przy opracowaniu wyniku spisu osoby takie częściowo zaliczono do bezwyznaniowych). Wyznanie dzieci do lat 14 wpisuje się według wyznania rodziców, względnie opiekunów” (§ 13).

Przy szczegółowym opracowaniu wyników spisu ludności klasyfikacja ludności według wyznań nie wyodrębiała wszystkich drobniejszych grup wyznaniowych; wyznania zostały ugrupowane według poniższego wykazu, który należy mieć na uwadze wszędzie, gdzie w wymienionych już publikacjach mówimy o „wszystkich wyznaniach”.

Klasyfikacja wyznań przy opracowaniu I spisu ludności.

1. Rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie
2. Greckokatolickie
3. Inne wyznania katolickie (mariawici i t. p.)
4. Prawosławne
5. Inne wyznania kościoła wschodniego
6. Ewangelickie (augsburskie, reformowane i unijne)
7. Inne wyznania ewangelickie
8. Mojżeszowe
9. Inne wyznania niechrześcijańskie
10. Bezwyznaniowi
11. Wyznania niewiadome.

Język ojczysty określała instrukcja jako „język, którego ktoś używa rzeczywiście od najwcześniejszej młodości” (§ 16). Instrukcja przewidywała dalej możliwość zapisów dwujęzycznych. Dla dzieci nie umiejących jeszcze mówić oraz dla osób nie używających żadnego języka na skutek ułomności fizycznej lub niedorozwoju umysłowego należało zapisywać „ten język, który ze względu na ich rodziny, byłby lub będzie prawdopodobnie ich językiem ojczystym”. Dane dotyczące języka ojczystego ludności nie zostały opracowane.

Instrukcja w sprawie określenia narodowości brzmiała jak następuje (§ 17): „Rubrykę 15-tą wypełnia się na podstawie zeznania osoby spisywanej, podając dla niej tę narodowość, do której ona sama siebie zalicza”.

Podobnie jak dla wyznań i tu opracowanie spisu nie uwzględniło wszystkich narodowości, lecz oparte było na poniższej klasyfikacji:

Klasyfikacja narodowości przy opracowaniu I spisu ludności.

1. Polska	5. Niemiecka	9. Czeska
2. Rusińska	6. Litewska	10. Inna
3. Żydowska	7. Rosyjska	11. Niewiadoma
4. Białoruska	8. „Tutejsza”	

Obok wyżej wyliczonej serii tomów Statystyki Polski, zawierających szczegółowe wyniki spisu ludności 1931 roku, istnieje jeszcze druga publikacja źródłowa, uwzględniająca znacznie mniejszą liczbę cech w mniej szczegółowym opracowaniu, ale o wiele bardziej szczegółowym podziale terytorialnym. Publikacją tą jest wydawnictwo p. t.

21—35. *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych.*

- Tomy: I — *m. st. Warszawa i woj. warszawskie* (1926, str. 269+VIII)
 II — *woj. łódzkie* (1925, str. 171+VIII)
 III — *woj. kieleckie* (1925, str. 184+VIII)
 IV — *woj. lubelskie* (1924, str. 163+VIII)
 V — *woj. białostockie* (1924, str. 105+X)
 VII cz. I — *woj. nowogrodzkie* (1923, str. 125+X)
 cz. II — *ziemia wileńska* (1923, str. 119+VI)
 VIII — *woj. poleskie* (1924, str. 84+X)
 IX — *woj. wołyńskie* (1923, str. 84+VIII)
 X — *woj. poznańskie* (1926, str. 190+VIII)
 XI — *woj. pomorskie* (1926, str. 109+VIII)
 XII — *woj. krakowskie i Śląsk Cieszyński* (1925, str. 54+VIII)
 XIII — *woj. lwowskie* (1924, str. 64+XIII)
 XIV — *woj. stanisławowskie* (1923, str. 31+VIII)
 XV — *woj. tarnopolskie* (1923, str. 36+VIII).
 (Tomy: V — *reszta woj. wileńskiego* i XVI — *Śląsk Górny* nie ukazały się).

W wydawnictwie tym podana jest dla każdej miejscowości w najszerszym tego słowa znaczeniu, mianowicie dla każdego osiedla ludzkiego, zabudowanego i zamieszkanego, terytorialnie wyodrębnionego i posiadającego własną nazwę (urzędową lub nieurzędową), liczba ludności obecnej z podziałem według wyznań i narodowości (bez kombinacji). W odróżnieniu od innych publikacji spisowych, nie poprzestano tu na klasyfikacji wyznań i narodowości, ale wymieniono wyraźnie (w odnośnikach) wszystkie ich nazwy, nawet jeżeli dotyczyły one w danej miejscowości jednej tylko osoby.

Miejscowości w Skorowidzu ułożone są gminami i powiatami (w porządku alfabetycznym); każdy tom zaopatrzony jest w ogólny skorowidz alfabetyczny, umożliwiający odszukanie poszczególnych miejscowości.

Oprócz powyższej publikacji podstawowej, ogłoszone zostały w innych wydawnictwach tablice skrócone, zawierające wyniki I spisu ludności w ujęciu mniej szczegółowym. Spośród tych publikacji niektóre tylko dotyczą interesujących nas tu zagadnień; wymienimy je w porządku chronologicznym.

36. *Spis ludności z dnia 30 września 1921 r.* Komunikat Nr 2 (*Miesięcznik Statystyczny*, rok 1922, tom V, zeszyt 5).

W tablicy II tego wydawnictwa znajdujemy sumaryczny podział ludności miast, gmin wiejskich i obszarów dworskich każdego powiatu według narodowości; wyodrębniono tu tylko narodowość polską, wszystkie inne zaś podano w łącznej sumie. Publikacja ta zawiera dane tymczasowe i w niektórych szczegółach różniące się od wyników ostatecznych.

Bardziej szczegółowe opracowanie ogłoszono w serii tablic pod wspólnym tytułem:

37. *Statystyka narodowościowa i wyznaniowa* (*Miesięcznik Statystyczny*, rok 1923, tom VI, zeszyty 2, 3, 7, 8, 9).

Tablice te stanowią skrót tablic *Skorowidza Miejscowości* (por. wyżej Nr. Nr. 21—35). Zawierają one dane dla wszystkich powiatów województw centralnych, wschodnich i południowych (oprócz województwa krakowskiego).

Wszystkie wyżej wymienione publikacje zawierają tylko oryginalne dane spisowe; nie znajdujemy więc w nich żadnych danych dotyczących terenów nie objętych przez spis 1921 roku, to znaczy części górnośląskiej województwa śląskiego

i części Wileńszczyzny, która wchodziła wówczas w skład Litwy Środkowej. W poniższych publikacjach luka ta została częściowo uzupełniona na podstawie innych danych, przeważnie dotyczących roku 1919.

38. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923* (fr), Warszawa 1924, str. XVIII+224.

W dziale II (Ludność) tabl. 3 (Stosunki narodowościowe i wyznaniowe) zawiera:

- a) Ludność Polski według województw z wyodrębnieniem osób narodowości polskiej; dla terenów nie objętych spisem 1921 roku podane są liczby z roku 1919.
- b) Ludność terenów objętych spisem (oprócz województw: poznańskiego, pomorskiego, krakowskiego i Śląska Cieszyńskiego) według województw i powiatów, z podziałem według wyznań i narodowości; wyszczególnione są: 5 najliczniejszych wyznań i tyleż narodowości.
- c) Ludność pozostałych województw oraz terenów nie objętych spisem według powiatów, z wyodrębnieniem osób narodowości polskiej (częściowo dane z 1919 roku).

39. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924* (fr), Warszawa 1925, str. XX+289.

W dziale II tablica 4 (stosunki narodowościowe i wyznaniowe) zawiera pełne zestawienie ludności Polski według wyznań i narodowości, w układzie takim, jak część b) tablicy 3, Rocznika 1923.

40. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/26* (p-fr), Warszawa 1927, str. XXXVII+551.

Rocznik ten zawiera w dziale II (Ludność) pełną klasyfikację ludności według wyznań (tabl. 4) i narodowości (tabl. 5) w podziale na województwa; obie tablice są uzupełnione szacunkami dla terenów nie objętych spisem 1921 roku. Poza tym znajduje się tu tablica, podająca ludność wszystkich miast, objętych spisem (indywidualnie) według wyznania i narodowości (tablica 3 — po 5 najliczniejszych grup).

41. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927* (p-fr), Warszawa 1927, str. XLVIII+612.

Dział II tego rocznika zawiera 3 dalsze tablice dotyczące stosunków narodowościowych i wyznaniowych; w przeciwieństwie do poprzednich Roczników, dotyczą one tylko terenu objętego spisem 1921 roku. Tablice te są następujące:

- a) Tablica 14: ludność według wyznania i narodowości.
- b) Tablica 19: ludność według działów i gałęzi zawodu oraz wyznania.
- c) Tablica 20: ludność według działów zawodu, stanowiska społecznego i wyznania.

II. Publikacje wyników spisu z dnia 9 grudnia 1931 roku.

Już w 1932 roku zostały ogłoszone niektóre wyniki tymczasowe II spisu ludności w postaci dodatków do różnych zeszytów periodycznego wydawnictwa Głównego Urzędu Statystycznego p. t. *Wiadomości Statystyczne*. Dodatki te zostały również wydane jako oddzielna broszura, zatytułowana:

42. *Pierwsze Tymczasowe Wyniki Spisu Ludności z dn. 9 grudnia 1931 roku*. Warszawa, 1932.

Jeden z tych dodatków (z dn. 6 czerwca 1932 roku, do zeszytu 16 Wiadomości Statystycznych) zawiera dane o języku ojczystym ludności obecnej w podziale terytorialnym powiatowym. Uwzględniony jest tu tylko język ojczysty polski, wszystkie inne podane w łącznej sumie.

Opracowanie ostateczne wyników II spisu ludności oparte jest, w przeciwieństwie do I spisu, na ludności zamieszkałej. Wyniki tego opracowania zostały ogłoszone w postaci skróconej również, jako dodatki do Wiadomości Statystycznych w ciągu lat 1934—37, pod wspólnym tytułem:

43. *Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII 1931 r. Województwo (powiat lub miasto). Dodatek do Wiadomości Statystycznych, rok, zeszyt*

Pośród tych dodatków należy wyróżnić 2 serie. Seria pierwsza zawiera zestawienia powiatowe, przy czym każde miasto, liczące ponad 20 tysięcy mieszkańców, traktowane jest jako oddzielna jednostka terytorialna, równorzędna powiatowi, niezależnie od tego, czy stanowi ona pod względem administracyjnym oddzielny powiat (t. zw. grodzki), czy też nie jest wyodrębniona z powiatu, wewnątrz którego leży, Miasta, liczące ponad 200 tysięcy mieszkańców (Warszawa, Łódź, Lwów, Poznań i Kraków) oraz miasto Wilno zostały przy opracowaniu II spisu ludności wyodrębnione jako jednostki terytorialne równorzędne województwom i podzielone na pewną liczbę okręgów, nazwanych dzielnicami statystycznymi. Dzielnice te są traktowane jako jednostki terytorialne równorzędne powiatom. W ten sposób pierwsza seria dodatków spisowych zawiera: 241 zestawień powiatowych (po wyłączeniu z każdego powiatu większych miast), 62 zestawień miejskich (dla miast liczących powyżej 20 tysięcy mieszkańców oprócz 6 wyżej wymienionych) i 48 zestawień dzielnicowych dla 6 wielkich miast — razem 351 zestawień na oddzielnych kartkach.

W każdym takim dodatku spisowym znajdujemy podział ludności według płci i wyznania, oraz według płci i języka ojczystego; ponad to — w zestawieniach powiatowych — podział na wieś i miasta.

Druga seria dodatków zawiera takie same dane dla 16 województw (z podziałem według charakteru miejscowości) oraz dla każdego z 6 wielkich miast (dane wojewódzkie miast tych nie obejmują) i wreszcie sumę dla całej Polski (bez wojska skoszarowanego).

Dla niektórych województw ogłoszono część II dodatku, zawierającą m. in. dane dotyczące podziału ludności według wyznań i diałó w z a w o d u.

We wszystkich zestawieniach tej serii wyszczególnione są tylko najliczniejsze w danej jednostce terytorialnej grupy wyznaniowe i językowe.

44. *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 62. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone). Warszawa 1937, str. XXXIV+82.*

Znajdujemy tu następujące 4 tablice, dotyczące stosunków wyznaniowych i językowych:

a) Tablica 5: ludność według wyznania. Podział wyznaniowy ludności według pełnej klasyfikacji (ob. niżej) w połączeniu z podziałem terytorialnym (województwa) i według charakteru miejscowości (wieś, miasta liczące poniżej 20 tysięcy mieszkańców). Wszystkie miasta liczące powyżej 100 tysięcy mieszkańców są oprócz tego oddzielnie wyszczególnione. Osobna część tablicy zawiera strukturę wyznaniową

ludności poszczególnych jednostek terytorialnych w odsetkach. Oddzielnie podana jest struktura dla terenów objętych spisem 1921 roku, w celu umożliwienia porównań.

b) Tablica 6: ludność według wyznania w roku 1921 (w odsetkach). Podział terytorialny jak w tablicy 5.

c) Tablica 7: ludność według języka ojczystego. Układ tablicy i podział terytorialny taki sam jak w tablicy 5; pełna klasyfikacja językowa.

d) Tablica 8: ludność według wyznania i języka ojczystego (bez podziału terytorialnego). Tablica zawiera również liczby względne dwóch rodzajów: strukturę językową ludności każdego wyznania i strukturę wyznaniową każdej grupy językowej.

Podstawową publikacją źródłową wyników II spisu ludności, podobnie jak dla I spisu, jest szereg zeszytów Statystyki Polski (seria C). Zeszyty te ukazują się w nieregularnych odstępach czasu. Zasadniczo będzie ich 23 (16 wojewódzkich, 6 dla wielkich miast i 1 dla Polski jako całości). Dotychczas (początek stycznia 1938 roku) ukazały się zeszyty następujące (w porządku chronologicznym):

45. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. *Statystyka Polski*. Seria C. Zeszyt 36. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo wileńskie bez miasta Wilna (p-fr)*. Warszawa 1936, str. XXX+164.
46. Zeszyt 48. *Miasto Wilno (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXX+103.
47. Zeszyt 49. *Miasto St. Warszawa (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXXII+289.
48. Zeszyt 54. *Województwo śląskie (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXXI+410.
49. Zeszyt 57. *Województwo warszawskie (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXX+496.
50. Zeszyt 58. *Miasto Lwów (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXX+126.
51. Zeszyt 64. *Miasto Kraków (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXX+114.
52. Zeszyt 67. *Miasto Łódź (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XXX+172.
53. Zeszyt 68. *Województwo lwowskie*. Warszawa 1938, str. XXX + 450.

Zgodnie z podtytułem każdy zeszyt składa się z trzech części: tablice 1—9 dotyczą mieszkań i gospodarstw domowych, tablice 10—17 — stosunków demograficznych, tablice 18—34 wreszcie — stosunków zawodowych. Interesujące nas zagadnienia najobszerniej są oświetlone w części demograficznej, którą też omówimy najpierw. Stosunki wyznaniowe i językowe zostały tu uwzględnione w następujących tablicach:

- a) Tablica 10: ludność według płci i wyznania oraz języka ojczystego. Tablica ta uwzględnia pełną klasyfikację zarówno wyznaniową jak i językową (ob. niżej); w zeszytach wojewódzkich zawiera ona, także podział według charakteru miejscowości.
- b) Tablica 11: ludność według płci i wyznania. Tablica zawiera podział terytorialny: w zeszytach wojewódzkich na powiaty i według charakteru miejscowości, przy czym wszystkie miasta liczące ponad 20 tys. mieszk. są oddzielnie wymienione, w zeszytach miejskich — na dzielnice statystyczne. Klasyfikacja wyznaniowa pełna.
- c) Tablica 12: ludność według płci i języka ojczystego. Układ analogiczny do tablicy poprzedniej; pełna klasyfikacja językowa.

- d) Tablica 13: ludność według wieku (roku urodzenia) oraz płci i wyznania. W tablicy tej wyszczególnione są już tylko wyznania najliczniejsze w danym województwie lub mieście, przy czym liczba wyznań wymienionych jest różna, w zależności od liczebności mniejszych grup wyznaniowych. Wiek (rok urodzenia) podany jest rocznikami i grupami pięcioletnimi; dla dzieci urodzonych w latach 1930 i 1931 podany jest podział według miesiąca urodzenia. W zeszytach wojewódzkich tablica zawiera również podział według charakteru miejscowości.
- e) Tablica 15: ludność w wieku 15 lat i więcej według płci, wieku oraz wyznania i stanu cywilnego. Tablica podaje roczniki wieku do lat 39 i pięcioletnie grupy wieku do lat 79 włącznie; liczba wyszczególnionych wyznań taka sama jak w tablicy 13; w zeszytach wojewódzkich — podział według charakteru miejscowości.
- f) Tablica 16: ludność w wieku 5 lat i więcej według wyznania i wieku oraz płci i umiejętności czytania i pisania. Roczniki wieku do lat 14, pięcioletnie grupy do lat 29, dziesięcioletnie do lat 59 włącznie. Reszta jak w tablicy 15.

W pozostałych częściach każdego zeszytu uwzględnione są już tylko stosunki wyznaniowe i to w węższym znacznie zakresie. Znajdujemy tam niżej wyliczone tablice.

- g) Tablica 7: zwykle gospodarstwa domowe w miastach według wyznania głowy gospodarstwa, typu gospodarstwa i liczby osób w gospodarstwie. Uwzględnione są tylko najliczniejsze wyznania; w zeszytach wojewódzkich — podział według wielkości miast (poniżej i powyżej 20 tysięcy mieszkańców).
- h) Tablica 34: ludność według zawodu i stanowiska społecznego oraz wyznania i płci. Tablica ta uwzględnia najliczniejsze wyznania (jak tablica 13). Zawiera ona podział według działów zawodu z wyszczególnieniem najważniejszych w danym województwie lub mieście gałęzi i rodzajów zawodu; prócz tego samodzielnie w rolnictwie podzieleni są według powierzchni posiadanych użytków rolnych, osoby utrzymujące się z przemysłu i górnictwa — według kategorii zakładów przemysłowych. Wewnątrz każdego działu, gałęzi i rodzaju zawodu (oprócz rolnictwa) przeprowadzony jest podział na czynnych i biernych. Uzupełnieniem tej tablicy w niektórych zeszytach są jedna lub dwie tablice dodatkowe.
- i) Tablica 34 A: ludność w niektórych gałęziach i rodzajach zawodu według wyznania. Tablica dotyczy najliczniejszych spośród gałęzi i rodzajów zawodu nie wyodrębnionych w tablicy 34. Podaje ona sumaryczny podział ogólnej liczby osób, utrzymujących się z tych gałęzi, względnie rodzajów zawodu według wyznania bez uwzględnienia innych cech.
- j) Tablica 34 B: ludność w zespołach rolniczych na wsi według wyznania. Tablica ta zawiera zestawienia powiatowe nieco skrócone w porównaniu z odpowiednią częścią tablicy 34. Dotyczy ona tylko ludności rolniczej na wsi.

Zeszyt, poświęcony miastu st. Warszawie, zawiera pewne informacje dodatkowe, które zasługują na wspomnienie. Pierwsza z nich dotyczy podziału terytorialnego. We wszystkich tablicach, które w zeszytach wojewódzkich zawierają podział według charakteru miejscowości, dla miasta Warszawy została wyodrębniona w oddzielnej jednostkę terytorialną część centralna (stara Warszawa — dzielnice statystyczne 1—7, czyli Komisariaty P.P. I—XV); dotyczy to więc tablic 7, 10, 13, 15, 16, a także 34 i 34 A. Następnie zeszyt dla miasta st. Warszawy zawiera w specjal-

nym dodatku sumaryczne zestawienia dla 106 obwodów statystycznych, na które miasto było podzielone podczas II spisu ludności. Drugie z tych zestawień (Ludność) zawiera między innymi podział wyznaniowy ludności (wyszczególnione są wyznania: rzymsko-katolickie i mojżeszowe).

Podobnie jak dla I spisu, musimy tu omówić pokrótce niektóre kwestie metodyczne, związane z przeprowadzeniem i opracowaniem II spisu ludności. Bardziej szczegółowe omówienie tych spraw znajduje się we wstępach do poszczególnych zeszytów publikacji spisowej, oraz w oddzielnym wydawnictwie:

54. *Statystyka Polska wydawana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Seria A. Tom 1. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. Formularze i instrukcje spisowe.* (p—fr). Warszawa 1932, str. XII+128.

Kwestie te są szczególnie ważne przy wszelkich porównaniach wyników obu spisów. Zarówno bowiem uległy zmianie niektóre pytania formularza spisowego, jak i sposób opracowania niektórych zagadnień.

Przede wszystkim, jak to już wspomnieliśmy wyżej, opracowanie szczegółowe materiałów I spisu ludności dotyczyło ludności obecnej, zaś opracowanie II spisu ludności—ludności zamieszkałej. Powoduje to już pewną zasadniczą nieporównywalność wyników obu spisów w poszczególnych jednostkach terytorialnych. Jednakże błędy, spowodowane przez tę różnicę nie są zbyt wielkie. O wiele większe znaczenie mają zmiany podziału administracyjnego Polski, których było dość dużo w okresie międzypisowym (publikacje II spisu ludności oparte są na podziale administracyjnym według stanu z dnia 1.I 1933 r. lub 1.VIII 1934 r.). Zmiany te, których nie będziemy w tym miejscu wyliczać, polegały nie tylko na zmianach granic powiatów; znaczna liczba powiatów została w ogóle skasowana, a ich terytoria — rozdzielone pomiędzy inne powiaty. Ogólne liczby ludności poszczególnych powiatów i województw według stanu z dnia 30.IX 1921 r. zostały przerachowane na obecne terytoria administracyjne w sumarycznej tablicy zatytułowanej „Przegląd Ogólny” na początku każdego zeszytu wojewódzkiego; w podobny sposób została przeliczona tablica dotycząca struktury wyznaniowej Polski w 1921 roku w skróconej publikacji ogólnopolskiej (ob. Nr 44 b). Porównywanie innych danych według obu spisów wymaga jednakże dużej uwagi i ostrożności.

Przejdźmy teraz do omówienia poszczególnych pytań arkusza spisowego (formularza A). Interesujące nas zagadnienia poruszały tu rubryki 10 i 11. Rubryka 10 była zatytułowana: „Wyznanie religijne (rzymskokatolickie, greckokatolickie, ormiańskie, prawosławne, ewangelickoaugsburskie, ewangelickounijne, ewangelickoreformowane, mojżeszowe lub jakie inne?)”. Instrukcja o wypełnieniu formularza, wydrukowana na odwrotnej jego stronie polecała do rubryki 10 „wpisać to wyznanie, do którego dana osoba formalnie przynależy, nie zaś jej przekonania religijne. Jako bezwyznaniowci mogą się określić tylko ci, którzy nie należą do żadnego związku religijnego”.

W przeciwieństwie do opracowania I spisu ludności, powyższy punkt instrukcji był przy opracowaniu materiałów spisu 1931 roku przestrzegany bardzo rygorystycznie. Osoby, dla których obok wyznania, do którego prawnie przynależą, umieszczono również adnotację o bezwyznaniowości, były zaliczane do odpowiednich grup wyznaniowych. W pełnej klasyfikacji wyznaniowej, którą zastosowano przy opracowaniu II spisu, bezwyznaniowci nie zostali wyodrębnieni jako oddzielna grupa. Klasyfikacja ta obejmowała 12 grup:

Klasyfikacja wyznań przy opracowaniu II spisu ludności.

1. Rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie
2. Greckokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego
3. Prawosławne
4. Ewangelickoaugsburskie
5. Ewangelickoreformowane
6. Ewangelickounijne
7. Ewangelickie bez bliższego określenia
8. Inne chrześcijańskie
9. Mojżeszowe
10. Inne niechrześcijańskie
11. Nieokreślone oraz bezwyznaniowi
12. Nie podane.

Do grupy „ewangelików bez bliższego określenia” zaliczono osoby, które w rubryce 10 miały zapis „ewangelik”. Na ogół przyjąć można, iż ludność objęta tą grupą należy w przeważającej większości do tego spośród 3 głównych wyznań ewangelickich, które na danym terytorium jest najbardziej rozpowszechnione. Osoby należące do wszelkich innych kościołów lub sekt ewangelickich zostały zaliczone do grupy „inne wyznania chrześcijańskie”, do której zaliczono również wszystkie sekty i wyznania katolickie lub kościoła wschodniego. Jak widzimy, mniej liczne grupy wyznaniowe chrześcijańskie zostały tu potraktowane bardziej sumarycznie niż przy opracowaniu I spisu, natomiast wyznania ewangelickie — bardziej szczegółowo. W grupie „wyznanie nie określone oraz bezwyznaniowi” zostały połączone osoby z zapisem „bez wyznania” oraz osoby o takim zapisie, że nie udało się ustalić, czy jest to wyznanie chrześcijańskie czy też niechrześcijańskie. Osoby takie w 1921 roku były prawdopodobnie zaliczone do grupy „wyznanie niewiadome”.

Rubryka 11 formularza A była zatytułowana: „Język ojczysty polski, ukraiński, żydowski, białoruski, niemiecki, litewski, rosyjski, czeski, lub jaki inny?”. Instrukcja do tej rubryki miała brzmienie następujące: „Jako język ojczysty należy wpisać język, który dana osoba uważa za najbardziej bliski sobie. Zwykle będzie to język, w którym dana osoba myśli i którego używa w swej rodzinie”.

„Dla dzieci nie umiejących mówić oraz dla osób, które z powodu ułomności fizycznej lub niedorozwinięcia umysłowego istotnie nie używają języka, należy wymienić ten język, który ze względu na ich rodzinę byłby lub będzie prawdopodobnie ich językiem ojczystym.”

„Należy uważać i nie mieszać języków ukraińskiego, białoruskiego i rosyjskiego. Takich określeń, jak „tutejszy”, „miejscowy”, należy unikać.”

Instrukcja do tej rubryki była więc zasadniczo taka sama, jak w 1921 roku. Jednakże dane dotyczące języka ojczystego nie zostały wówczas, jak to już wspomnieliśmy, opracowane. Klasyfikacja językowa w 1931 roku obejmowała, podobnie jak dla wyznań, 12 pozycji:

Klasyfikacja wyznań przy opracowaniu II spisu ludności.

1. Polski	5. Rosyjski	9. Żydowski
2. Ukraiński	6. Czeski	10. Hebrajski
3. Ruski	7. Litewski	11. Inny.
4. Białoruski	8. Niemiecki	12. Nie podany.

Wbrew wyraźnej instrukcji w materiałach spisowych województwa poleskiego okazała się bardzo duża liczba zapisów „tutejszy” w rubryce 11. Przy opracowaniu materiałów z tego województwa wyodrębniono osoby posiadające takie zapisy w oddzielnej grupę, natomiast język ruski zaliczono do grupy „innych języków”.

Formularz spisu 1931 roku nie zawierał pytania dotyczącego narodowości; należy wobec tego jak najusilniej przestrzec przed zbyt pochopnym porównywaniem danych, dotyczących podziału ludności według języka ojczystego w 1931 roku, z danymi dotyczącymi narodowości z 1931 roku.

Pewne trudności nasunąć również może porównywanie danych obu spisów, dotyczących umiejętności czytania i pisania, ponieważ odnośna rubryka w 1921 roku była często wypełniona wadliwie lub wcale nie wypełniona, wobec czego tablice zawierają bardzo znaczne liczby osób o niewiadomej umiejętności czytania i pisania.

Znacznie poważniejsze zastrzeżenia, i to natury zasadniczej, nasuwa porównywanie danych, dotyczących struktury zawodowej poszczególnych wyznań. Rozmiary niniejszej pracy nie pozwalają na szczegółowe omówienie tej dość skomplikowanej sprawy. Zaznaczymy tylko, że zarówno sformułowanie pytań, dotyczących pracy zawodowej i środków utrzymania, jak również cała klasyfikacja zawodów, stanowiska społecznego, a częściowo także czynności i bierności, uległy przy opracowaniu II spisu bardzo daleko idącym zmianom w porównaniu z I spisem. Porównanie danych o strukturze zawodowej jest możliwe tylko po bardzo starannym przestudiowaniu obu formularzy, instrukcyj i wstępów metodycznych do publikacji spisowych.

W skróconej bardzo formie zostały ogłoszone wyniki spisu 1931 roku w wydawnictwie:

55. *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Mały Rocznik Statystyczny 1937. Rok VIII. Warszawa 1937, str. XXVIII + 402 + 4 mapki barwne.*

Wyniki spisu znajdują się w dziale II Małego Rocznika (Powierzchnia, podział administracyjny, ludność). W tabelicy 12 znajdujemy podział ludności Polski według języka ojczystego dla wszystkich województw z rozróżnieniem ludności wiejskiej i miejskiej. Klasyfikacja językowa jest nieco skrócona — język czeski i litewski połączone są w jednej rubryce z „innymi” i „niewiadomymi”, język żydowski — z hebrajskim. Druga część tabelicy zawiera strukturę językową Polski i poszczególnych jednostek terytorialnych w odsetkach.

Tabela 13 podaje ludność Polski według wyznań. Klasyfikacja wyznań również jest nieco skrócona: wyznania ewangeliczne połączone są w jedną grupę, jak również wyznania nieokreślone i niewiadome. Podział terytorialny — jak w tabelicy 12; struktura wyznaniowa (w odsetkach) podana jest dla roku 1931 i 1921.

III. Inne publikacje dotyczące stanu ludności. W tym dziale omówimy wszystkie inne publikacje Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące stanu liczebnego ludności różnych wyznań, narodowości lub języków w Polsce. Są to albo dane dotyczące innych dat niż oba spisy ludności, albo dane zaczerpnięte z obcych materiałów statystycznych, lub oparte na szacunkach, albo wreszcie opracowania analityczne. W pierwszym rzędzie wymienić tu należy:

56. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21 (p — fr), część I, Warszawa 1921, str. VIII + 320.*

Wydawnictwo to w przeważającej części składa się z wyciągów z wydawnictw statystycznych państw zaborczych, oraz przeliczeń opartych na tych wydawnictwach;

zawiera ono dane demograficzne dotyczące ziem polskich. Ze względu na bardzo nierówny poziom i niejednakowy układ materiałów statystycznych austriackich, niemieckich i rosyjskich, dane dla 3 zaborów są zasadniczo opracowane dla każdego zaboru oddzielnie, w niejednorodnym układzie, uwarunkowanym każdorazowym stanem materiałów źródłowych. W II dziale Rocznika (Ludność) znajdują się następujące tablice, uwzględniające stosunki wyznaniowe, językowe lub narodowościowe ziem polskich.

- a) Tablica 4: Stosunki językowe i wyznaniowe b. dzielnicy pruskiej według spisu z dn. 1 grudnia 1910 r. Tablica zawiera m. i. podział ludności według wyznania i języka. Składa się ona z 6 części. Część pierwsza zawiera dane dotyczące całej b. dzielnicy pruskiej z podziałem na część, przechodzącą bezpośrednio do Polski w myśl postanowień Traktatu Wersalskiego, dalej część podlegającą plebiscytowi (Śląsk Górny, Warmia i Mazowsze Pruskie), oraz części przechodzące odpowiednio do Wolnego Miasta Gdańska, Czechosłowacji lub pozostające przy Niemczech. Druga część zawiera szczegółowy podział terytorialny według dawnych niemieckich powiatów (*Kreisen*) ziem przechodzących bezpośrednio do Polski. Dla powiatów, które przeszły do Polski częściowo, podano oddzielnie liczby dla części polskiej. Część trzecia zawiera analogiczne dane dla powiatów podlegających plebiscytowi (w całości lub częściowo), czwarta dla powiatów, z których utworzone zostało w. m. Gdańsk, piąta — dla powiatów przechodzących do Czechosłowacji i szоста — dla pozostających przy Niemczech. Dodatkowa tablica zawiera liczby względne (odsetki) w takim samym układzie.¹⁾
- b) Tablica 5: Stosunki językowe i wyznaniowe Śląska Cieszyńskiego (teren plebiscytu polsko-czeskiego) według spisu z dn. 31 grudnia 1910 r. w szczegółowym podziale terytorialnym (powiatami).
- c) Tablica 9: Wykaz miast oraz gmin wiejskich, liczących ponad 5.000 mieszkańców w b. dzielnicy pruskiej (według spisu z dn. 1.XII 1910). Tablica zawiera dla każdego miasta lub większej gminy wiejskiej podział ludności według wyznania i języka, jak w tablicy 4; w pierwszej części tablicy umieszczone są miasta i gminy przechodzące bezpośrednio do Polski, w drugiej — podlegające bezpośrednio plebiscytowi. Oddzielna tablica zawiera odsetki.
- d) Tablica 10: Wykaz miast oraz gmin wiejskich, liczących ponad 5.000 mieszkańców na Śląsku Cieszyńskim (według spisu z dn. 31.XII 1910 r.). Podział językowy i wyznaniowy — jak w tablicy 5.
- e) Tablica 15: Ludność według wyznań, języka i płci. Tablica składa się z dwóch części. Pierwsza zawiera dane dla Małopolski według spisu z dn. 31.XII 1910 r. bez podziału terytorialnego, druga — dla b. generałgubernatorstwa lubelskiego, według spisu przeprowadzonego przez okupacyjne władze austriackie w 1916 r. w powiatowym podziale terytorialnym.
- f) Tablica 16: Stosunki wyznaniowe w b. dzielnicy austriackiej według spisu z dn. 31.XII 1910 (powiatami).
- g) Tablica 17: Stosunki językowe w b. dzielnicy austriackiej według spisu z dn. 31.XII 1910 r. (powiatami). Tablica zawiera podział językowy tylko obywateli austriackich, którzy zresztą stanowili 99,4% ludności tej dzielnicy; wyodrębnione są wszystkie większe miasta.

¹⁾ Tablice te były również ogłoszone w *Miesięczniku Statystycznym*, rok 1920, tom I, zeszyt 1—3.

- h) Tablica 21: Podział ludności Małopolski według działów zawodu, stanowiska społecznego, języka i płci (spis 31.XII 1910 r.); bez podziału terytorialnego.
- i) Tablica 22: Podział ludności według działów zawodu, stanowiska społecznego, wyznania i płci w Małopolsce (31.XII 1910) oraz w W. Ks. Poznańskim i Prusach Zachodnich (1.XII 1910).

We wstępie do Rocznika podany jest szczegółowy wykaz źródeł do powyższych tablic, stanowiący kompletną bibliografię urzędowych materiałów statystycznych państw zaborczych, zawierających informacje o stosunkach demograficznych na ziemiach polskich w okresie przedwojennym.

Dane, zawarte w wyżej wymienionych tablicach, dają bardzo szczegółowy obraz stosunków wyznaniowych i językowych w byłych dzielnicach pruskiej i austriackiej w końcu 1910 roku, t. zn. parę lat przed wojną światową. Dla b. dzielnicy rosyjskiej znajdujemy natomiast tylko jeden fragment, pochodzący z okresu wojennego (ob. wyżej punkt e). Jedyne spisy ludności w Rosji przedwojennej miały miejsce bowiem w 1897 roku, a więc w czasie zbyt odległym, późniejsze zaś materiały statystyczne są bardzo wątpliwej wartości (ob. niżej Nr 58).

Po plebiscycie 1921 roku Górny Śląsk został podzielony na 2 części: polską i niemiecką. Szczegóły tego podziału wraz z wynikami plebiscytu oraz z podziałem językowym ludności dla każdego powiatu na terenie plebiscytowym (według spisu z dn. 1.XII 1910 r.) zostały ogłoszone w tablicy:

57. *Podział Górnego Śląska na zasadzie decyzji Rady Ambasadorów w październiku 1921 roku. Miesięcznik Statystyczny, rok 1921, tom IV, str. 48—52.*

Materiały statystyczne dla byłej dzielnicy rosyjskiej są w stanie bardzo niejednorodnym. Stosunkowo najwięcej jest materiałów dotyczących byłego Królestwa Kongresowego, które było terenem działalności oddzielnej instytucji statystycznej rosyjskiej, Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Obok ogłoszonych drukiem wydawnictw tego Komitetu, pozostały po nim obficie materiały statystyczne, które później zostały przejęte przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej. Część tych materiałów została po odpowiednim opracowaniu ogłoszona w specjalnej serii wydawnictw p. t. *Przyczynki do Statystyki byłego Królestwa Polskiego*. Dane dotyczące stanu ludności Królestwa stanowią pierwszy tom tego wydawnictwa, za tytułowany:

58. *Stefan Szulc. Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego. Warszawa 1920, stron IV+228 (p-fr).*

W II części tego wydawnictwa znajdujemy szereg tablic podających stan ludności Królestwa Polskiego w latach 1819—1913. W szczególności dla roku 1897 znajdujemy tu podział ludności według wyznań i wieku (tabl. V) oraz według wyznań i języka ojczystego (tabl. VII). Pierwsza część pracy zawiera szczegółową analizę krytyczną liczb zawartych w części drugiej. Analiza ta podkreśla cały szereg niedokładności i błędów statystyki rosyjskiej i stanowi niezbędny wstęp do korzystania z tych danych.

Również i wyniki pierwszego spisu powszechnego z 1921 roku nie były zupełnie wolne od błędów i niedokładności, zrozumiałych zresztą z uwagi na to, że pierwszy ten spis w Polsce niepodległej przeprowadzany był przez świeżo zmonto-

wany aparat statystyczny w okolicznościach szczególnie nie sprzyjających okresu wojennego. Zagadnieniu dokładności wyników poświęcona została specjalna praca:

59. Ludwik Krzywicki. *Rozbiór krytyczny wyników spisu ludności z dnia 30 września 1921 roku*. Miesięcznik Statystyczny, 1922, tom V, zeszyt 6 (specjalny).

Analizując dokładność pierwszych wyników spisu, poświęca tam autor sporo miejsca danym, dotyczącym języka ojczystego.

Spośród innych prac autorskich, dotyczących spisu 1921 roku, należy również wymienić:

60. Dr R. Buławski. *Organizacja i technika opracowania I polskiego spisu powszechnego z dnia 30 września 1921 roku*. Kwartalnik Statystyczny 1930, tom VII, zeszyt 1, str. 785—865.

W drugiej części tej pracy, poświęconej opisowi opracowania Skorowidza Miejscowości (ob. wyżej Nr. Nr. 21—35) omawia autor między innymi kontrolę logiczną zapisów, dotyczących wyznania i narodowości w arkuszach spisowych, oraz metodę klasyfikacji.

Spis 1921 roku poświęcił sporo uwagi zagadnieniu sierot i półsierot, szczególnie aktualnemu w latach bezpośrednio powojennych. Jako pewne uzupełnienie danych spisowych (ob. wyżej Nr. Nr. 1—17, p. g, h) traktować można oddzielną pracę, oświetlającą to zagadnienie z nieco innego punktu widzenia:

61. S. Kruszeński. *Z działalności Polsko-Amerykańskiego Komitetu Pomocy Dzieciom. Statystyka sierot i półsierot do lat 18, które utraciły rodziców skutkiem działań wojennych w b. zaborach rosyjskim i austriackim*.

Tablice, dołączone do tej pracy, zawierają liczby sierot i półsierot w poszczególnych powiatach z podziałem według wyznań, na podstawie materiałów P.A.K.P.D.

W latach, poprzedzających II spis ludności, liczebność poszczególnych grup wyznaniowych w Polsce ulegała dość dużym zmianom; dane spisu 1921 roku przestały więc bardzo szybko odpowiadać rzeczywistym stosunkom. Lukę tę usiłowano prowizorycznie przynajmniej zapełnić przy pomocy różnych obliczeń szacunkowych. Dwa takie obliczenia zostały ogłoszone drukiem:

62. Bolesław Zejc: *Zmiany w stosunkach wyznaniowych w województwach poznańskim i pomorskim na podstawie statystyki ruchu naturalnego ludności*. Kwartalnik Statystyczny, 1924, tom I, zeszyt 4, str. 372—376.
63. W. Morawski: *Szacunek ludności Polski według wyznań na I.I. 1929*. tamże, 1929, tom VI, zeszyt 4, str. 1558—1562.

Wyniki obu tych prac są już obecnie przestarzałe; porównanie z wynikami spisu 1931 roku wykazuje, że szacunek W. Morawskiego był o 1,6% niższy od rzeczywistego stanu ludności Polski w owym czasie.

Jak wspominaliśmy poprzednio, publikacja wyników II spisu ludności nie została jeszcze ukończona; ogłoszone w 1932 roku wyniki tymczasowe (ob. wyżej Nr. 42) posłużyły już za podstawę do pierwszej pracy o charakterze analitycznym, dotyczącej stosunków językowych w 1931 roku:

64. Dr J. Smoleński. *Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*. Kwartalnik Statystyczny 1933, tom X, zeszyt 4, strona 439—460.

Wypada wreszcie wspomnieć na zakończenie tego rozdziału, że w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego ogłoszone zostały również prace, co prawda nie-liczne, zawierające dane o stosunkach wyznaniowych Polski w odległej przeszłości, bo sięgające końca XVIII stulecia:

65. Henryk Grossman. *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.* Kwartalnik Statystyczny 1925, tom II, zeszyt 1, strona 1—108.

Praca ta zawiera między innymi podział ludności Księstwa w 1808 roku według wyznań. Specjalnie szczegółowo potraktowane są miasta, wyliczone imiennie (wszystkie) w tablicach XXXVIII i XXXIX umieszczonych na końcu pracy.

66. Helena Drzażdżyńska. *Ludność Warszawy w roku 1792.* Kwartalnik Statystyczny 1931, tom VIII, zeszyt 1, str. 45—65; ob. również uwagi krytyczne S. Szymkiewicza i odpowiedź autorki w zesz. 3 tegoż tomu (str. 532—541).

Praca zawiera m. in. strukturę zawodową ludności chrześcijańskiej i żydowskiej w Warszawie.

67. Dr F. Friedman. *Ludność żydowska Łodzi do roku 1863 w świetle cyfr.* Kwartalnik Statystyczny, 1933, tom X, zeszyt 4, str. 461—496.

Praca zawiera dane o ludności żydowskiej Łodzi od początku XIX stulecia ze szczególnym uwzględnieniem struktury zawodowej.

B. RUCH LUDNOŚCI.

I. Ruch naturalny (małżeństwa, urodzenia i zgony).

Szczegółowa statystyka ruchu naturalnego ludności obejmująca całą Polskę istnieje dopiero od roku 1927 począwszy; dla lat wcześniejszych (1919—1926) dane szczegółowe zostały ogłoszone tylko dla województw zachodnich i częściowo południowych w następujących publikacjach:

68. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach poznańskim i pomorskim oraz na Śląsku Cieszyńskim w r. 1920—1921.* Kwartalnik Statystyczny, 1924, tom I, zesz. 2/3, str. 90—156.
69. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach zachodnich i śląskim r. 1922—1924 (woj. śląskie od 1923 roku), tamże, 1926,* tom III, zesz. 2, str. 123—238.
70. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach zachodnich i śląskim r. 1925, tamże, zesz. 4, str. 617—658.*
71. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach zachodnich i śląskim r. 1926, tamże, 1928, tom V, zesz. 2, str. 686—781.*
72. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach południowych w r. 1926, tamże, 1929, tom VI, zesz. 2, str. 1017—1103.*

Układ tablic we wszystkich tych publikacjach jest zasadniczo jednakowy. Uwzględniają one w dość szerokim zakresie ruch naturalny ludności poszczególnych wyznań, nie uwzględniają natomiast języka ani narodowości. Znajdujemy tu przede wszystkim sumaryczne tablice zawierające liczby małżeństw, urodzeń i zgonów według wyznań w poszczególnych powiatach, następnie tablice szczegółowe, między innymi małżeństwa według kombinacji wyznania nowożeńców, nowożeńców według wieku i wyznania, urodzenia według wieku matki i wyznania, wyznania

noworodków w małżeństwach wyznaniowo mieszanych, zgony według wieku, płci i wyznania zmarłych.

Dla poszczególnych województw oraz dla województw południowych za lata poprzedzające rok 1926 ogłoszone zostały tylko dane sumaryczne, w układzie takim jak wyżej wymienione pierwsze tablice publikacji szczegółowej:

73. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach centralnych i wschodnich r. 1919—1926*. Kwartalnik Statystyczny, 1929, tom VI, zesz. 1, str. 253—374.
74. *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach południowych r. 1919—1925, tamże, 1928, tom V, zesz. 1, str. 161—184.*

Wszystkie powyższe publikacje ukazały się również w postaci osobnych odbitek.

Dla lat późniejszych ogłaszane są szczegółowe wyniki statystyki ruchu naturalnego ludności w jednej publikacji dla całego państwa; dotychczas ukazały się dwa tomy, zawierające dane za cztery lata:

75. *Statystyka Polski, Seria A, tom 27. Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928 (p-fr)*. Warszawa 1934, str. XVII+132.
76. *Statystyka Polski, Seria C, zeszyt 45. Małżeństwa, urodzenia i zgony 1929, 1930 (p-fr)*. Warszawa 1937, str. XII+188.

Pierwsza z tych publikacji uwzględnia podział wyznaniowy w tablicy sumarycznej, zawierającej wyznania noworodków, nowożeńców i zmarłych według powiatów oraz w następujących tablicach szczegółowych: nowożeńcy według miesiąca zawarcia małżeństwa, według stanu cywilnego, według kombinacji wyznań, według wieku; noworodki żywe według miesiąca urodzenia, według płci i charakteru prawnego (ślubne i nieślubne), według wieku i wyznania matki, wyznania noworodków w małżeństwach mieszanych, noworodki martwe, urodzenia wielorakie według wieku i wyznania matki, zgony według płci i wieku, zgony według przyczyny zgonu w miastach liczących 25.000 i więcej mieszkańców. Zasadniczo przyjęty jest w tych tablicach podział terytorialny na 4 grupy województw w połączeniu z charakterem miejscowości (3 grupy wielkości miast i wieś), w niektórych tablicach uwzględnione są poszczególne województwa lub 5 największych miast.

Publikacja druga jest nieco skrócona; pominięte tu zostały tablice zawierające podział nowożeńców według stanu cywilnego i wyznania, noworodków według wieku i wyznania matki, zgonów według wyznania i przyczyny zgonu.

Publikacje stanowią pierwsze tomy serii, która zawierać będzie podstawowy materiał źródłowy, dotyczący ruchu naturalnego ludności Polski w ogóle, w szczególności według wyznania.

Oprócz tych wydawnictw należy wymienić w tym miejscu jeszcze szereg innych publikacji, zawierających różnego rodzaju dane dotyczące ruchu naturalnego ludności. Pod względem treści można je podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowią publikacje bieżące, zawierające najbardziej aktualne wyniki statystyki ruchu naturalnego ludności w postaci bardzo sumarycznej i o charakterze tymczasowym. Najważniejsza jest tu publikacja periodyczna, ukazująca się co kwartał w dekadowym wydawnictwie Głównego Urzędu Statystycznego p. t.

77. *Wiadomości Statystyczne (p-fr)*. Ostatnia publikacja — 1938, rok XV, zesz. 1.

Zawiera ona tylko ogólne liczby małżeństw, urodzeń i zgonów według wyznań dla całej Polski oraz odpowiednie liczby względne.

Podobny charakter ma publikacja w Małym Roczniku Statystycznym 1937 (ob. wyżej Nr. 55).

W latach poprzednich dane statystyki ruchu naturalnego ludności w postaci skróconej ogłaszane też były w Rocznikach Statystyki, mianowicie:

78. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1928 (p-fr). Warszawa 1928, str. XLIX+606.
79. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1929 (p-fr). Warszawa 1929, str. LIV+663.
80. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930 (p-fr). Warszawa 1931, str. LVIII+637.

Za lata poprzednie — ob. wyżej Nr. Nr. 38—41.

We wszystkich tych Rocznikach dane dotyczące statystyki ruchu naturalnego ludności znajdują się w dziale III albo IV.

Roczniki zawierają również dane o ruchu naturalnym ludności w wielkich miastach, dla każdego miasta oddzielne, uwzględniając także podział wyznaniowy.

Drugą grupę publikacji stanowią dane dotyczące ziem polskich w okresie przełaj wojennym. W Roczniku Statystyki za rok 1920/21 (ob. wyżej Nr. 56) ogłoszono dane o ruchu naturalnym ludności w b. zaborach pruskim i austriackim, w których uwzględnione są wyznania nowożeńców i noworodków oraz dane o ruchu naturalnym ludności rzymskokatolickiej w b. Królestwie Kongresowym; bardziej szczegółowe informacje o tej ostatniej dzielnicy zawiera specjalne wydawnictwo:

81. Statystyka Polski. Seria dawna, Tom III. Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918 (p-fr). Warszawa 1921, str. XX+235.

Trzecią grupę stanowią opracowania analityczne, uwzględniające w szerszym lub węższym zakresie również stosunki wyznaniowe. Szczególnie ważne są te spośród nich, które analizują dokładność statystyki ruchu naturalnego, pozostawiając w Polsce wiele do życzenia i, co najważniejsze, różniącą się znacznie dla rozmaitych wyznań (najgorzej przedstawia się pod tym względem statystyka ruchu naturalnego ludności wyznania mojżeszowego); niedokładności te wypaczają w dużym stopniu obraz ruchu naturalnego poszczególnych grup wyznaniowych.

Publikacje te w porządku chronologicznym są następujące:

82. Przyczynki do statystyki b. Królestwa Polskiego. Nr. 3. Dr B. Bornstein. Analiza krytyczna danych statystycznych, dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Polskiego (p-fr). Warszawa, 1920, str. 3 (ob. również Miesięcznik Statystyczny 1920, tom I, zesz. 4—6, str. 32—72).
83. St. Szulc. Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach. Miesięcznik Statystyczny 1923, tom VI, zesz. 1, str. 28.
84. J. Łagoda. Ruch naturalny ludności w województwach poznańskim, pomorskim i śląskim w latach 1920—1925. Kwartalnik Statystyczny, 1927, tom IV, zesz. 2, str. 345—379.
85. St. Szulc. Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach południowych (analiza danych sumarycznych za lata 1919—1925), tamże, 1928, tom V, zesz. 1.
86. W. Morawski. Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach południowych w r. 1926 na tle dat województw zachodnich

i niektórych krajów Europy, tamże, 1930, tom VII, zesz. 1, str. 152—252.

87. *Statystyka Polski*, Seria C, zeszyt 41. *Zagadnienia Demograficzne Polski* (p-fr). Warszawa 1936, str. XII+208.

Zeszyt ten zawiera trzy prace, z których najważniejsza dla naszego tematu jest praca St. Szulca p. t. *Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów* (str. 133—158) oraz uzupełnienia jej, opracowane przez Z. Zarembe p. t. *Falszywe zgłaszanie dat urodzeń w Polsce* (str. 159—173). Prace te zawierają analizę niedokładności statystyki ruchu naturalnego ludności rozmaitych wyznań, przede wszystkim mojżeszowego. Bardziej specjalna praca S. Fogelsona p. t. *Urodzenia wielorakie w Polsce na tle międzynarodowym* również uwzględnia podział wyznaniowy.

Do tej samej grupy zaliczyć też należy wymienioną wyżej pracę B. Zejca (Nr. 62), jako też publikację Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych p. t.

88. *Badania nad rozrodznością w Polsce*, pod redakcją Stefana Szulca. I. *Metoda badań. Ewangelickie kolonie rolnicze na Wołyniu. Domy robotnicze i urzędnicze w Warszawie*. Opracowali St. Szulc i S. Fogelson. Z przedmową Ludwika Krzywickiego. *Kwartalnik Statystyczny* 1933, tom X, zesz. 1, str. 53—141, oraz osobna odbitka.

Praca ta zawiera wyniki badań ankietowych i uwzględnia w niektórych tablicach podział zbadanych grup ludności według wyznania.

II. Wędrowki.

Statystyka wędrowek (emigracji, imigracji i repatriacji) prowadzona jest przez Ministerstwo Opieki Społecznej (dawniej przez Urząd Emigracyjny). Główny Urząd Statystyczny ogłasza w swoich wydawnictwach dane dostarczone przez Ministerstwo. W pierwszych latach powojennych statystyka ta miała charakter dość fragmentaryczny i niedokładny. Dane ogłaszane były w *Miesięczniku Statystycznym* i *Roczniku Statystyki R. P.* (ob. wyżej); zawierają one z reguły podział emigrantów i re-emigrantów według wyznania, czasami według narodowości. Podział repatriantów z Rosji według narodowości został ogłoszony w *Roczniku Statystyki R. P.* 1925/26. Podział narodowościowy zawierają również dane statystyk obcych, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych A. P. i Kanady, dotyczące imigrantów z Polski oraz reemigrantów, przedrukowywane w niektórych *Rocznikach Statystyki* (np. za lata 1927 i 1928).

W latach późniejszych, aż do chwili obecnej, szczegółowe dane statystyczne dotyczące wychodźstwa ogłaszane są w wydawnictwie kwartalnym p. t.

89. *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Pracy.*

Co kwartał ogłasza się tu 2 tablice dotyczące wychodźstwa z Polski; tablice te zawierają między innymi podział wychodźców według wyznania i kraju pochodzenia oraz wyznania i województwa, w którym wydano paszport emigracyjny. Ogłaszane są również odpowiednie zestawienia roczne.

Liczby wychodźców według wyznań i województw za kilka lat ostatnich zestawione są również w pracy:

90. S. Fogelson. *Wędrowki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego. Statystyka Pracy*, 1935, rocznik XIV, zesz. 1, str. 21—36